

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

55

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ Ν.Ο.Π.Ε.

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2002-2003

ΜΑΘΗΜΑ

ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΘΕΜΑ

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΕΛΛΟΥ Ι. ΓΕΩΡΓΙΑ

Α.Μ.: 1340199900715

ΑΘΗΝΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΕΛ.

Πρόλογος

5

Κεφάλαιο 1 : Συνταγματικά Δικαιώματα

I. Τα Συνταγματικά Δικαιώματα

α) Ορισμός	6
β) Στοιχεία Συνταγματικών Δικαιωμάτων	6
i) Φορείς των συνταγματικών δικαιωμάτων : ο άνθρωπος και ο πολίτης	6
ii) Κατηγορίες συνταγματικών δικαιωμάτων	7
iii) Αντικείμενο συνταγματικών δικαιωμάτων	7
iv) Περιεχόμενο συνταγματικών δικαιωμάτων	8
v) Τριτενέργεια	8

II. Εξέλιξη των Συνταγματικών Δικαιωμάτων

α) Διεθνώς	10
β) Στην Ελλάδα	11

Κεφάλαιο 2 : Διάκριση Συνταγματικών Δικαιωμάτων

I. Η παραδοσιακή τριπλή διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων

α) Ατομικά δικαιώματα (status negativus)	12
β) Κοινωνικά δικαιώματα (status positivus)	12
γ) Πολιτικά δικαιώματα (status activus)	13

II. Κριτική στην τριμερή διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων

13

Κεφάλαιο 3 : Τα Κοινωνικά Δικαιώματα

I. Γενικά

15

II. Γένεση Κοινωνικών Δικαιωμάτων

15

III. Παράγοντες εξέλιξης των Κοινωνικών Δικαιωμάτων

α) Η εξέλιξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής	16
β) Εξέλιξη πολιτικών συνθηκών	16

IV. Τα Κοινωνικά Δικαιώματα στα συνταγματικά κείμενα

α) Διεθνώς	17
β) Στα Ελληνικά Συντάγματα	18

γ) Κοινωνικά δικαιώματα και διεθνείς συμβάσεις	19
V. Κανονιστική ισχύς των κοινωνικών δικαιωμάτων	
α) Δομική νομική διαφορά μεταξύ των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων	19
β) Νομική ισχύς των κοινωνικών δικαιωμάτων	20
γ) Κοινωνικό κεκτημένο	21
VI. Στοιχεία Κοινωνικών Δικαιωμάτων	
α) Δικαίωμα υπόστασης	23
β) Αντικείμενο : κοινωνικά αγαθά	23
γ) Εξασφάλιση ελάχιστου περιεχόμενου	24

Κεφάλαιο 4 : Τα Κοινωνικά Δικαιώματα ειδικότερα

I. Τα κοινωνικά δικαιώματα	25
II. Η προστασία της φυσικοπνευματικής υπόστασης	25
III. Το δικαίωμα υγείας	
α) Η υγεία ως αγαθό	26
β) Συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος υγείας	26
γ) Υγειονομικό κεκτημένο	27
δ) Κοινωνικό δικαίωμα υγείας και άσκηση άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων	27
ε) Νομική ισχύς του δικαιώματος υγείας	28
στ) Φορείς και αποδέκτης	29
IV. Το δικαίωμα παιδείας	
α) Έννοια – Διακρίσεις	29
β) Η παιδεία ως αγαθό	30
V. Η οικονομική εξασφάλιση του ανθρώπου	30
VI. Το δικαίωμα εργασίας	
α) Έννοια	31
β) Η εργασία ως κοινωνικό δικαίωμα	31
γ) Κανονιστική ισχύς του άρθρου 22 παρ. 1 του Συντάγματος	32
VII. Το δικαίωμα για κοινωνική ασφάλιση	
α) Έννοια	33
β) Το κοινωνικό δικαίωμα για κοινωνική ασφάλιση	34
γ) Φορείς και αποδέκτες	35

VIII. Η προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας	
α) Έννοια οικογένειας	35
β) Έννοια γάμου	35
γ) Έννοια μητρότητας	36
δ) Έννοια παιδικής ηλικίας	36
ε) Το κοινωνικό δικαίωμα για προστασία της οικογένειας και του γάμου	37
IX. Το Δικαίωμα Κατοικίας	37
X. Το δικαίωμα όσων έχουν ανάγκη ειδικής φροντίδας από το κράτος	37
XI. Το δικαίωμα στο περιβάλλον	
α) Έννοια – Διακρίσεις	38
β) Περιεχόμενο του δικαιώματος στο περιβάλλον	39
γ) Το δικαίωμα στο περιβάλλον ως κοινωνικό δικαίωμα	40
δ) Νομική ισχύς του δικαιώματος στο περιβάλλον	40
ε) Το « πολεοδομικό κεκτημένο »	41
στ) Προστασία πολιτιστικού περιβάλλοντος	42
Επίλογος	44
Βιβλιογραφία	45
Νομολογία	47
Περιλήψεις Αποφάσεων	48
Παράρτημα	51

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το δεύτερο μέρος του Συντάγματος του 2001 έχει τον τίτλο « Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα ». Η εργασία έχει ως αντικείμενο τα λεγόμενα Κοινωνικά Δικαιώματα.

Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο, στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε το θέμα, γίνεται μια προσέγγιση του όρου συνταγματικά δικαιώματα στο σύνολό του. προσπαθούμε να εντοπίσουμε την εξέλιξη των συνταγματικών δικαιωμάτων και γίνεται συνοπτική αναφορά στο αντικείμενο και στο περιεχόμενό τους, στους φορείς αυτών και στην έννοια της τριτενέργειας.

Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει την τριπλή παραδοσιακή διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε ατομικά (status negativus), κοινωνικά (status positivus) και πολιτικά (status activus). Ακολουθεί κριτική στη διάκριση αυτή της παραδοσιακής θεωρίας και πως αντιμετωπίζεται από τη σύγχρονη έννομη τάξη.

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο « Τα Κοινωνικά Δικαιώματα » ασχολούμαστε με τη γένεση των κοινωνικών δικαιωμάτων, τους παράγοντες εξέλιξής τους, την κατοχύρωση αυτών στα συνταγματικά κείμενα και στα ελληνικά συντάγματα καθώς και στις διεθνείς συμβάσεις. Ακολουθεί η κανονιστική ισχύς των κοινωνικών δικαιωμάτων και τα στοιχεία που απαρτίζουν την έννοια αυτών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παραθέτουμε και αναλύουμε τις επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος, οι οποίες θεσπίζουν κοινωνικό δικαίωμα :

- α) Το δικαίωμα στην υγεία (άρθρο 21 παρ. 3 Συντ.)
- β) Το δικαίωμα στην παιδεία (άρθρο 16 Συντ.)
- γ) Το δικαίωμα στην εργασία (άρθρο 22 παρ. 1 Συντ.)
- δ) Το δικαίωμα για κοινωνική ασφάλιση (άρθρο 22 παρ. 5 Συντ.)
- ε) Η προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας (άρθρο 21 παρ. 1 Συντ.)
- στ) Το δικαίωμα κατοικίας (άρθρο 21 παρ. 4 Συντ.)
- ζ) Το δικαίωμα όσων έχουν ανάγκη ειδικής φροντίδας από το κράτος (άρθρο 21 παρ. 2 Συντ.)
- η) Το δικαίωμα στο περιβάλλον (άρθρο 24 Συντ.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

I. Τα Συνταγματικά Δικαιώματα

α) Ορισμός

Συνταγματικά δικαιώματα⁽¹⁾ είναι τα παρεχόμενα στα άτομα και ως μέλη του κοινωνικού συνόλου θεμελιώδη, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, τα οποία αποτελούν τις κατά την αντίληψη του συντακτικού νομοθέτη, βασικές εξειδικεύσεις της ανθρώπινης αξίας και των οποίων το αμυντικό περιεχόμενο στρέφεται κατά της κρατικής και κάθε άλλης εξουσίας, το προστατευτικό δικαίωμα στρέφεται μόνο προς το κράτος, αξιώνοντας την παροχή βοήθειας για την απόκρουση κάθε απειλής, το δε εξασφαλιστικό, εφόσον αναγνωρίζεται, στρέφεται επίσης προς το κράτος, αξιώνοντας την παροχή των απαραίτητων μέσων για την άσκηση του δικαιώματος.⁽²⁾

Τα συνταγματικά δικαιώματα είναι διατυπωμένα στο κείμενο του Συντάγματος⁽³⁾ άρα δεν μπορούν να τροποποιηθούν ή να καταργηθούν με την συνήθη διαδικασία και παρέχουν επιπλέον εγγυήσεις στον πολίτη.

β) Στοιχεία των συνταγματικών δικαιωμάτων

Ο παραπάνω ορισμός των συνταγματικών δικαιωμάτων ορίζει τα εξής στοιχεία :

ι) Φορείς συνταγματικών δικαιωμάτων : ο άνθρωπος και ο πολίτης.

⁽¹⁾ Στη συνταγματική θεωρία χρησιμοποιούνται και άλλοι παρεμφερείς όροι, όπως : θεμελιώδη δικαιώματα, ανθρώπινα δικαιώματα, ατομικές ελευθερίες, δημόσιες ελευθερίες.

⁽²⁾ Βλ. Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου III, Θ΄ έκδοση, Αθήνα 2001 σελ. 834.

⁽³⁾ Έτσι, άλλωστε δικαιολογείται και η ορολογία που χρησιμοποιούμε : συνταγματικά δικαιώματα.

Τα συνταγματικά δικαιώματα απονέμονται στον άνθρωπο και στον πολίτη ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου. Σκοπός των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι η δημιουργία συνταγματικού προτύπου του πολίτη και γενικότερα του ανθρώπου. Λειτουργούν όπως λειτουργούν και οι συνταγματικοί κανόνες, που αναφέρονται στο οργανωτικό μέρος του κράτους και διαγράφουν το πρότυπο ενός κράτους. Κατά συνέπεια προς τη μορφή του σύγχρονου κράτους, το Σύνταγμα κατοχυρώνει το συνταγματικό πρότυπο, όχι του μεμονωμένου, αλλά του κοινωνικού ανθρώπου. Μορφή κράτους και συνταγματικό πρότυπο συνδέονται άρρηκτα. Το μεμονωμένο άτομο της ατομιστικής έννομης τάξης, δεν έχει θέση στο πλαίσιο του σύγχρονου ανθρωπιστικού δικαίου. Το δίκαιο παρέχει τα θεμελιώδη δικαιώματα στον άνθρωπο, όχι μόνον ως άτομο αλλά και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου⁽⁴⁾, η αναγνώριση και η προστασία τους αποβλέπει στην κοινωνική πρόοδο. Το Σύνταγμα καταφέρνει και συνδυάζει το ατομικό στοιχείο με το κοινωνικό.⁽⁵⁾

ii) Κατηγορίες συνταγματικών δικαιωμάτων

Τα συνταγματικά δικαιώματα διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες με κριτήριο το περιεχόμενό τους, σε οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά.⁽⁶⁾

iii) Αντικείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων

Αντικείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι η προστασία της ανθρώπινης αξίας.⁽⁷⁾ Αξιώνεται σεβασμός της ανθρώπινης αξίας τόσο από το κράτος, όσο και από κάθε άλλο τρίτο άτομο. Κοινωνικό άτομο είναι το άτομο εκείνο που υποχρεούται να σέβεται την ανθρώπινη αξία.⁽⁸⁾ Κάθε πολίτης έχει

⁽⁴⁾ άρθρο 25 παρ. 1 Συντ.

⁽⁵⁾ Βλ. Δημητρόπουλος Ανδρ. Κοινωνικός ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 158.

⁽⁶⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ... σελ. 836. Επίσης : Από την άποψη αυτή τα συνταγματικά δικαιώματα είναι θεμελιώδη ή βασικά δικαιώματα.

⁽⁷⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ... σελ. 836.

⁽⁸⁾ άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.

υποχρέωση να σέβεται τα δικαιώματα των άλλων,⁽⁹⁾ κυρίως τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία εξειδικεύουν την ανθρώπινη αξία.⁽¹⁰⁾

iv) Περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων

Το περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων διακρίνεται σε αμυντικό, προστατευτικό και εξασφαλιστικό. Το αμυντικό περιεχόμενο αποκρούει τις προσβολές των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που προέρχονται τόσο από το κράτος, όσο και από επιθετικές ενέργειες άλλων ανθρώπων. Αμυντικό περιεχόμενο είχαν τα πρώτα συνταγματικά δικαιώματα, που εμφανίστηκαν ως ατομικά δικαιώματα. Παλαιότερα οι όροι αμυντικά και ατομικά δικαιώματα ταυτίζονταν. Στη σύγχρονη έννομη τάξη δεν ταυτίζονται, αντίθετα ο όρος αμυντικά δικαιώματα αναφέρεται σε όλα τα συνταγματικά δικαιώματα. Αμυντικό περιεχόμενο έχουν όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα και όχι μόνο τα κλασσικά ατομικά τοιαύτα αλλά και τα κοινωνικά και τα πολιτικά.⁽¹¹⁾

Το προστατευτικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων στρέφεται προς το κράτος και αξιώνει παροχή προστασίας από απειλές προερχόμενες από επιθετικές ενέργειες συνανθρώπων. Το προστατευτικό περιεχόμενο είναι αποτέλεσμα του κοινωνικού προστατευτικού κράτους, το οποίο έχει υποχρέωση να προστατεύει την ανθρώπινη αξία. Ωστόσο, δεν προκύπτει από τις διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος υποχρέωση των ιδιωτών να προστατεύουν την ανθρώπινη αξία των συνανθρώπων τους, παρά μόνο υφίσταται υποχρέωση σεβασμού αυτών. Η συνταγματική υποχρέωση προστασίας αναφέρεται στην κρατική εξουσία και όχι στο άτομο.⁽¹²⁾

Το εξασφαλιστικό περιεχόμενο στρέφεται προς το κράτος και αξιώνει την παροχή όλων εκείνων των υλικών μέσων και υπηρεσιών απαραίτητα για την άσκηση του δικαιώματος. Το Σύνταγμα δεν προβλέπει ρητά, την αρχή της

⁽⁹⁾ άρθρο 5 παρ. 1 Συντ.

⁽¹⁰⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Κοινωνικός ... σελ. 160.

⁽¹¹⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 836.

⁽¹²⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 883.

εξασφάλισης ως βασικό αξίωμα, αλλά ούτε ως γενικό κανόνα αναφερόμενο στο κράτος, όμως αναγνωρίζεται σε ειδικές περιπτώσεις.⁽¹³⁾

ν) Τριτενέργεια

Τα συνταγματικά αμυντικά δικαιώματα εφαρμόζονται ως συνταγματικοί κανόνες στη συνολική έννομη τάξη. Αυτό σημαίνει ότι προστατεύουν το άτομο από οποιαδήποτε απειλή, ανεξάρτητα εάν πρόκειται για απειλή προερχόμενη από το κράτος ή από ιδιώτη. Η καθολική ισχύς των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι απόκτημα της σύγχρονης έννομης τάξης.⁽¹⁴⁾

Στην παραδοσιακή θεωρία τα θεμελιώδη δικαιώματα στρέφονταν μόνο κατά του κράτους, διαμορφώθηκαν ως νομικοί κανόνες, που προστατεύουν το άτομο μόνο από την κρατική εξουσία. Η αποκλειστική κατά του κράτους κατεύθυνση προσδιορίστηκε από τις ιστορικοπολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες. Η κατεύθυνση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι την εποχή εκείνη το κράτος εμφανιζόταν ως αποκλειστικός εχθρός της ελευθερίας του ατόμου.⁽¹⁵⁾

Με τη μεταβολή της έννομης τάξης, τη δημοκρατικοποίηση και τη δημιουργία του κοινωνικού κράτους επήλθε και η μεταβολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπου επέρχεται η μετάβαση στην ενιαία κοινωνική ανθρωπιστική έννομη τάξη. Τα συνταγματικά δικαιώματα αντιμετωπίζονται ως αντικειμενικό δίκαιο και είναι βασικά αξιώματα της συνολικής έννομης τάξης. αυτά περιέχουν αντικειμενικές αρχές, από τις οποίες απορρέουν τα υποκειμενικά δικαιώματα του κάθε φορέα του θεμελιώδους δικαιώματος.⁽¹⁶⁾

Για το ζήτημα της εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων στο ιδιωτικό δίκαιο χρησιμοποιήθηκε στην επιστήμη του συνταγματικού δικαίου ο όρος « τριτενέργεια ». Με τον όρο αυτό νοείται η εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο ιδιωτικό δίκαιο.⁽¹⁷⁾ Το πρόβλημα της τριτενέργειας γεννάται στο πλαίσιο της παραδοσιακής δυαδιστικής έννομης τάξης, που διακρίνει το δημόσιο από το ιδιωτικό δίκαιο. Το πρόβλημα της τριτενέργειας δε θα πρέπει

⁽¹³⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 884.

⁽¹⁴⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 869.

⁽¹⁵⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 849.

⁽¹⁶⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 865.

⁽¹⁷⁾ Βλ. Καθηγ. Τζούλια Ηλιοπούλου-Στράγγα. Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου. Θερινό Εξάμηνο 2003. Φροντιστηριακό Βοήθημα.

να απασχολεί τη σημερινή νομική επιστήμη, καθώς η ενότητα της έννομης τάξης εξαφανίζει το πρόβλημα αυτό.⁽¹⁸⁾

Στην αλλοδαπή και ελληνική θεωρία αλλά και στη νομολογία γίνεται διάκριση μεταξύ άμεσης και έμμεσης τριτενέργειας. Ως άμεση νοείται η τριτενέργεια στις περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες ο ιδιώτης επικαλείται απ' ευθείας κάποια συνταγματική διάταξη, που κατοχυρώνει ανθρώπινα δικαιώματα για να θεμελιώσει ένα δικαίωμα ή μια υποχρέωση, τα οποία δεν προβλέπονται στο ιδιωτικό δίκαιο. Στην άμεση τριτενέργεια τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται ως αυτοτελείς κανόνες δικαίου.⁽¹⁹⁾ Ως έμμεση νοείται η τριτενέργεια στις περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται στις ιδιωτικές σχέσεις έμμεσα, υπό τη μορφή της χρησιμοποίησής τους για την πλήρωση και ερμηνεία των γενικών ρητρών και αορίστων νομικών εννοιών του ιδιωτικού δικαίου.⁽²⁰⁾

Το ισχύον Σύνταγμα θεμελιώνει την άμεση τριτενέργεια⁽²¹⁾ υπό τον αυτονόητο περιορισμό ότι τα εν λόγω δικαιώματα πρέπει να προσιδιάζουν στις ιδιωτικές σχέσεις.

II. Η εξέλιξη των Συνταγματικών Δικαιωμάτων

α) Διεθνώς

Σε διεθνές επίπεδο η διακήρυξη θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το ιστορικό κίνημα του συνταγματισμού, τη διεκδίκηση θέσπισης κανόνων για τη νομική οργάνωση και τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας. Αυτό με τη σειρά του συνδέεται με την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την οικονομική και κοινωνική ενίσχυση της αστικής τάξης απέναντι στον μονάρχη και την αριστοκρατία. Πρόδρομος αυτών των ιστορικών εξελίξεων υπήρξε η Αγγλία με κείμενα όπως το

⁽¹⁸⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 864.

⁽¹⁹⁾ Πρακτική συνέπεια της άμεσης τριτενέργειας μπορεί να είναι π.χ. ακυρότητα των δικαιοπραξιών που αντίκεινται στα συνταγματικά δικαιώματα (Α.Κ. 174).

⁽²⁰⁾ Βλ. Καθηγ. Τζούλια Ηλιοπούλου-Στράγγα, ό.π.

⁽²¹⁾ άρθρο 25 παρ. 1 Συντ.

« Habeas Corpus » το 1679. Ακολουθούν οι επαναστατημένες αποικίες της Βόρειας Αμερικής το 1776 και το 1789 η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη.⁽²³⁾

β) Στην Ελλάδα

Η κατοχύρωση ατομικών, σε πρώτη φάση, δικαιωμάτων υπήρξε κοινός τόπος για όλα τα ελληνικά Συντάγματα, ήδη από την επαναστατική περίοδο. Θεμελιώδη δικαιώματα περιλαμβάνονται στο Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822), στο Σύνταγμα του Άστρους (1823) και στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827). Από το 1844 οι κατάλογοι των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ελληνικών Συνταγμάτων αρχίζουν να παίρνουν μορφή, η οποία μοιάζει με τη σημερινή. Με το Σύνταγμα του 1864 καθιερώνονται για πρώτη φορά δικαιώματα συλλογικής δράσης. Το Σύνταγμα του 1927 θεσπίζει κοινωνικά δικαιώματα.⁽²⁴⁾ Το Σύνταγμα του 1952 σηματοδοτεί μία σαφή οπισθοδρόμηση στην προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων, αποτέλεσμα της ιστορικής συγκυρίας της εμφυλιοπολεμικής περιόδου, μέσα στην οποία καταρτίστηκε.⁽²⁵⁾ Το Σύνταγμα του 2001 περιέχει σαφώς πληρέστερο κατάλογο συνταγματικών δικαιωμάτων σε σύγκριση με όλα τα προϊσχύοντα, με πιο σημαντικό το άρθρο 25 παρ. 1 Συντ., που καθιερώνει στην ελληνική έννομη τάξη την άμεση τριτενέργεια.

⁽²³⁾ Η διακήρυξη αυτή ήταν αποτέλεσμα της Γαλλικής Επανάστασης και προοίμιο του Γαλλικού Συντάγματος του 1791, Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 7.

⁽²⁴⁾ Με το άρθρο 22 (προστασία της εργασίας από το κράτος), άρθρο 24 (ιδιαίτερη προστασία του γάμου από το κράτος και ειδική μέριμνα για τις «πολυμελείς» οικογένειες).

⁽²⁵⁾ Βλ. Κώστα Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

I. Η παραδοσιακή τριπλή διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων

Τα συνταγματικά δικαιώματα διακρίνονται σύμφωνα με την παραδοσιακή θεωρία σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά, με βάση τη θεωρία των status, που έλκει την καταγωγή της από τον γερμανό νομομαθή Georg Jellinek. Η διάκριση αυτή έχει την πηγή της στον οικονομικό και πολιτικό φιλελευθερισμό του 19^{ου} αιώνα.⁽²⁶⁾

α) Ατομικά Δικαιώματα

Τα ατομικά δικαιώματα (status negativus) έχουν αρνητικό περιεχόμενο και διασφαλίζουν αρνητικά τη νομική κατάσταση των κυβερνωμένων, θεμελιώνοντας αξίωση για αποχή της κρατικής εξουσίας (nec facere). Η κλασική νομική θεωρία παρέμεινε στην έννοια των ατομικών δικαιωμάτων. Ατομικά δικαιώματα είναι μόνον εκείνα, που διασφαλίζουν μια σφαίρα ελεύθερης, από κρατικές επεμβάσεις, δράσης στους πολίτες.⁽²⁷⁾

β) Κοινωνικά Δικαιώματα

Τα κοινωνικά δικαιώματα (status positivus) καθιερώνουν υποχρεώσεις του κράτους για παρέμβαση με θετικές ενέργειες, για παροχή αγαθών ή υπηρεσιών. Ο ιδιώτης εδώ δεν αμύνεται έναντι του κράτους, αλλά απευθύνεται σ' αυτό, ζητώντας να τον βοηθήσει και να τον προστατεύσει, αξιώνει από το κράτος να του εξασφαλίσει την παροχή στοιχειωδών βιοτικών αγαθών και να συνδράμει στην επίτευξη στοιχειώδους δικαιοσύνης. Τα

⁽²⁶⁾ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991, σελ. 53.

⁽²⁷⁾ Βλ. Α. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ατομικές Ελευθερίες, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, γ' έκδοση. Εκδοτικός οίκος Σάκκουλα, Θεσ/κη 1981, σελ. 19.

κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν νεώτερα δικαιώματα και έκφραση του κοινωνικού κράτους.⁽²⁸⁾

γ) Πολιτικά Δικαιώματα

Τα πολιτικά δικαιώματα (*status activus*) έχουν ως αντικείμενό τους την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στον σχηματισμό της πολιτειακής βούλησης, ενώ αντίστοιχα το κράτος υποχρεούται να ανέχεται και να υποδέχεται την παρέμβαση αυτή των πολιτών στις πιο καίριες λειτουργίες του. τα πολιτικά, όπως ακριβώς και τα κοινωνικά δικαιώματα στρέφονται προς το κράτος.⁽²⁹⁾

Ήδη από τα παραπάνω διαφαίνεται μία διαφοροποίηση μεταξύ ατομικών αφ' ενός, και κοινωνικών αλλά και πολιτικών δικαιωμάτων αφετέρου. Καταρχήν είναι ευκολότερο να υποχρεώσει κανείς το κράτος σε αποχή (*non facere*), είτε για την εφαρμογή διαδικασιών πολιτικής συμμετοχής, είτε για την υλοποίηση κοινωνικών παροχών. Η διαφοροποίηση αυτή δεν επιτρέπεται να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μόνο τα ατομικά δικαιώματα έχουν κανονιστική ισχύ, ενώ τα κοινωνικά αποτελούν απλές προγραμματικές διακηρύξεις. Αντίθετα θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι όλες οι συνταγματικές διατάξεις έχουν κανονιστικό περιεχόμενο, δεσμευτική νομική ισχύ.⁽³⁰⁾

II. Κριτική στην τριμερή διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων

Η διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά είναι σχηματική και σχετική.⁽³¹⁾ Η παραπάνω επισήμανση είναι εύστοχη καθώς η διάκριση του G. Jellinek δεν ανταποκρίνεται στη σύγχρονη πραγματικότητα της κοινωνίας και της εξουσίας.⁽³²⁾

⁽²⁸⁾ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 20.

⁽²⁹⁾ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 19.

⁽³⁰⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 29.

⁽³¹⁾ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 23.

⁽³²⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα (I Γενικό μέρος), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σελ. 216.

α) Η ελευθερία ως *status negativus* δεν είναι ανεξάρτητη από την κοινωνία και την κρατική εξουσία και δεν μπορεί να νοηθεί μόνο ως ελευθερία απέναντι στο κράτος. Άλλωστε, η εγγύηση ελευθερίας απέναντι στο κράτος ολοκληρώνεται με τη διασφάλιση μέσω του κράτους : Έτσι λοιπόν, τις προϋποθέσεις της προσωπικής ελευθερίας δεν τις εξασφαλίζει η απουσία του κράτους αλλά η παρουσία του και η παρέμβασή του. Γίνεται αντιληπτό ότι τα όρια μεταξύ του *status negativus* και του *status positivus* είναι ασαφή και ότι ορισμένα από τα δικαιώματα που ανάγονται στο *status negativus* έχουν διαμορφωθεί ως *status activus*.⁽³³⁾

β) Για την άσκηση των λεγόμενων πολιτικών δικαιωμάτων άλλοτε είναι αναγκαία προϋπόθεση η αποχή του κράτους και άλλοτε η κρατική παροχή.

γ) Επίσης, τα κοινωνικά δικαιώματα βρίσκονται σε αλληλοεξάρτηση με τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Έτσι, το δικαίωμα εργασίας⁽³⁴⁾ προστατεύεται όχι μόνο με τη διασφάλιση της εργασίας αλλά και με την απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας ⁽³⁵⁾ και με το δικαίωμα της συνδικαλιστικής ελευθερίας.⁽³⁶⁾

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει, ότι η δογματική διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων εγκαταλείπεται. Ο ρόλος του ατόμου δεν είναι ιδιωτικός ή πολιτικός ή ρόλος του δέκτη, αλλά είναι ρόλος σύνθετος. Γίνεται, επομένως, δεκτή μία σύνθετη και πολυδιάστατη φύση των συνταγματικών δικαιωμάτων, που έχει ως πηγή τη φύση του ανθρώπου.⁽³⁷⁾ Μπορεί να λεχθεί, ότι τα τρία είδη συνταγματικών δικαιωμάτων χαρακτηρίζονται από παραπληρωματικότητα. Η ελευθερία είναι ενιαία και αδιαίρετη, άσχετα αν εμφανίζεται ειδικότερα σαν « ελευθερία – αυτονομία» ή σαν « ελευθερία – συμμετοχή » στον πολιτικό και κοινωνικό βίο.⁽³⁸⁾

⁽³³⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 216.

⁽³⁴⁾ άρθρο 22 παρ. 1 Συντ.

⁽³⁵⁾ άρθρο 22 παρ. 4 Συντ.

⁽³⁶⁾ άρθρο 23 Συντ, βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 25.

⁽³⁷⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 216.

⁽³⁸⁾ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

I. Γενικά

Ο όρος « κοινωνικά δικαιώματα » χρησιμοποιείται μαζί με τον όρο « ατομικά δικαιώματα » ως τίτλος του δεύτερου μέρους του ελληνικού Συντάγματος. Τα κοινωνικά δικαιώματα ανήκουν στην κατηγορία της θετικής καταστάσεως (status positivus). Το περιεχόμενό τους είναι θετικό, οι φορείς των δικαιωμάτων αυτών απαιτούν από το κράτος ορισμένες παροχές, ιδιαίτερα οικονομικής φύσεως. Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι δημιούργημα του σύγχρονου κοινωνικού κράτους, για το λόγο αυτό χαρακτηρίζονται ως νέα ή σύγχρονα θεμελιώδη δικαιώματα. Αυτά προστατεύονται, κατ' αντίθεση προς τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα, όχι μόνο στα δημοκρατικά, αλλά και στα ολοκληρωτικά κράτη.⁽³⁹⁾

II. Γένεση Κοινωνικών Δικαιωμάτων

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν δύο μεγάλες νομικές σχολές, η υποκειμενική (ατομικιστική) και η αντικειμενική. Η υποκειμενική σχολή, προσκολλημένη στην ατομικιστική αρχή, τόνιζε τον υποκειμενικό – ατομικιστικό χαρακτήρα του δικαίου, συσπειρωμένη γύρω από την έννοια του δικαιώματος. Αντίθετα, η αντικειμενική σχολή κατευθύνθηκε στον τονισμό του αντικειμενικού κοινωνικού χαρακτήρα του δικαίου. Ορισμένοι από τους συγγραφείς της αντικειμενικής σχολής επηρεάστηκαν από την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης. Η αρχή αυτή έχει τις ρίζες της στην χριστιανική διδασκαλία και θεωρείται ως προσδιοριστική αρχή του κοινωνικού δικαίου.⁽⁴⁰⁾

III. Παράγοντες εξέλιξης των Κοινωνικών Δικαιωμάτων.

⁽³⁹⁾ Αθανάσιος Γ. Ραϊκού, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Β', Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα (Τεύχος Α) Αθήνα 1984 έκδοση 3^η, σελ. 18-19.

⁽⁴⁰⁾ Ανδρ. Δημητρόπουλος, Κοινωνικός ..., σελ. 56, 58.

α) Η εξέλιξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας και της βιομηχανίας και η δημιουργία νέων τρόπων παραγωγής είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της βιομηχανικής κοινωνίας και άμεσες επιπτώσεις στη διαμόρφωση της σύγχρονης έννομης τάξης.⁽⁴¹⁾

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας με τους κανόνες της ελεύθερης οικονομίας δημιούργησε τη γνωστή οικονομική κρίση στις κοινωνικές ομάδες, που τελούσαν σε σχέση εξαρτημένης εργασίας και τη συνακόλουθη κοινωνική ανισότητα σε βάρος της εργατικής τάξης. Το κράτος καλείται κάτω από αυτές τις συνθήκες να καλύψει βιοτικές ανάγκες των πολιτών τόσο στο υλικό, όσο και στο θεσμικό επίπεδο. Η υπαρξιακή εξάρτηση του πολίτη από το κράτος σημαδεύει και την ιστορική μετάβαση του προβλήματος της ελευθερίας σε μια νέα φάση. Η ελευθερία δεν μπορεί να διασφαλίζεται μόνο έναντι της εξουσίας αλλά και με τις αξιώσεις κοινωνικών παροχών, μέσω της εξουσίας. Η μετάβαση αυτή χαρακτηρίζει, στο επίπεδο μεν του πολιτεύματος το μετασχηματισμό του φιλελεύθερου κράτους δικαίου σε κοινωνικό κράτος δικαίου και στο επίπεδο των συνταγματικών δικαιωμάτων τη γένεση των κοινωνικών δικαιωμάτων.⁽⁴²⁾

β) Εξέλιξη πολιτικών συνθηκών (θεμελιωδών αρχών του κράτους)

Οι λόγοι μεταβολής της έννομης τάξης δεν είναι μόνο κοινωνικοοικονομικοί αλλά και πολιτικοί. Είναι κυρίως η δημοκρατικοποίηση του σύγχρονου κράτους, που οδήγησε στην παραγωγή ενός νέου δικαίου. Η επίδραση του πολιτικού παράγοντα στη διαμόρφωση του δικαίου γίνεται εμφανής από τη στενή σχέση, που υπάρχει στο κράτος και το δίκαιο. Το κράτος δεσμεύεται από τις γενικές ρυθμιστικές αρχές και αποτελεί τον κύριο συντελεστή της διαμόρφωσης του θετού δικαίου.⁽⁴³⁾

⁽⁴¹⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Κοινωνικός ..., σελ. 72.

⁽⁴²⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 201.

⁽⁴³⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Κοινωνικός ..., σελ. 74, 76.

Το κοινωνικό κράτος εμφανίζεται ως ζήτημα της συνταγματικής θεωρίας, απηχώντας αντιλήψεις, που συμβαδίζουν με τις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές στην αρχή του 20^{ου} αιώνα και εκφράζουν το αίτημα της εργατικής τάξης αλλά και της κατώτερης αστικής για την κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων. Η κατοχύρωση αυτών στόχευε στην εγκαθίδρυση καθεστώτος κοινωνικής μέριμνας, προστατευτικού για τους εργαζόμενους και τα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα του κοινωνικού συνόλου στο πλαίσιο της φιλελεύθερης οικονομίας.⁽⁴⁴⁾ Το Κοινωνικό Κράτος υπόσχεται και τα κοινωνικά δικαιώματα εγγυώνται κρατικές παροχές. Τα τελευταία εκφράζουν την αξίωση συμμετοχής όλων στην απόλαυση των αναγκαίων βιοτικών αναγκών. Κοινωνικό κράτος είναι το κράτος εκείνο, που συνταγματικά υποχρεούται, όχι μόνο να σέβεται αλλά και να προστατεύει την ανθρώπινη αξία.⁽⁴⁵⁾ Το Ελληνικό Σύνταγμα μέσα από τις διατάξεις του καθιερώνει το κοινωνικό κράτος.⁽⁴⁶⁾

IV. Κοινωνικά Δικαιώματα στα Συνταγματικά Κείμενα.

α) Διεθνώς

Μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τα Συντάγματα των διαφόρων κρατών δεν θέσπιζαν διατάξεις που να καθιερώνουν κοινωνικά δικαιώματα. Το Σύνταγμα του Μεξικού του 1917 ήταν που θέσπισε σειρά από διατάξεις κοινωνικού και οικονομικού περιεχομένου. Τον δρόμο, όμως, προς τη νέα κατεύθυνση θεωρείται ότι άνοιξε το γερμανικό Σύνταγμα της 11^{ης} Αυγούστου 1919. Πραγματικά, πολλές από τις διατάξεις του, που περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο για τα θεμελιώδη δικαιώματα των Γερμανών, ήταν σχετικές με τα θέματα του κοινωνικού και οικονομικού βίου και ορισμένες δημιουργούσαν κοινωνικά δικαιώματα, ενώ άλλες διατύπωναν μόνο κατευθυντήριες υποδείξεις στο νομοθέτη για την παρέμβασή του στον κοινωνικό και

⁽⁴⁴⁾ Βλ. Κώστας Γ. Μαυριάς, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σελ. 89-90.

⁽⁴⁵⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Κοινωνικός ..., σελ. 148.

⁽⁴⁶⁾ άρθρο 25 Συντ., άρθρο 2 παρ. 1 Συντ., άρθρο 106 Συντ., βλ. Κώστας Γ. Μαυριάς, ό.π., σελ. 90.

οικονομικό βίο. Το γερμανικό παράδειγμα χρησίμευσε ως πηγή έμπνευσης, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα για τους συντακτικούς νομοθέτες αρκετών άλλων κρατών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο πολλά από τα νεότερα Συντάγματα έχουν διατάξεις, που δημιουργούν κοινωνικά δικαιώματα καθώς και κατευθυντήριες διατάξεις, που μερικές φορές είναι λεπτομερέστερες από εκείνες του γερμανικού Συντάγματος του 1919.⁽⁴⁷⁾

β) Στα ελληνικά Συντάγματα

Το άρθρο 21 του « Πολιτεύματος » του Ρήγα Φεραίου θεσπίζει υποχρεώσεις του κράτους έναντι των πολιτών. Το κράτος έχει υποχρέωση για παροχή βοήθειας στους οικονομικά ασθενέστερους πολίτες, καθώς και σε όσους χρήζουν ειδικής φροντίδας.⁽⁴⁸⁾

Το Σύνταγμα του 1927 είναι το πρώτο ισχύσαν Σύνταγμα, που περιλαμβάνει διατάξεις με κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων. Επηρεασμένο κατ' εξοχήν από το γερμανικό Σύνταγμα του 1919, προβλέπει την προστασία της καλλιτεχνικής και πνευματικής δημιουργίας, της εκπαίδευσης αλλά και των εργαζομένων. Στις διατάξεις αυτές μπορεί κανείς να βρει είτε τις ρίζες, είτε και τη συνταγματική επιβεβαίωση σημαντικών τμημάτων της πρώτης κοινωνικής μας νομοθεσίας.

Το Σύνταγμα του 1952 δεν περιελάμβανε κοινωνικά στρώματα, ωστόσο η θεωρία επιχείρησε τη συνταγματική τους κατοχύρωση στο άρθρο 13 Συντ. για την προστασία της ζωής. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η προστασία της ζωής περιλαμβάνει και τη διασφάλιση των βιοτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών της προϋποθέσεων. Η άποψη αυτή δεν επικράτησε νομικά, παρά τη λογική της θεμελίωση. Αποτέλεσε όμως, σημαντικό σταθμό στη συνειδητοποίηση της ανάγκης να ανταποκριθεί το Σύνταγμα στα στοιχειώδη δεδομένα της κοινωνικής συμβίωσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τη βιομηχανική επανάσταση και την άνιση κατανομή του πλούτου. Το Σύνταγμα του 1975/1986 περιλαμβάνει ορισμένες διατάξεις, οι

⁽⁴⁷⁾ Βλ. Κωνσταντίνος Α. Γεωργόπουλος, Επίτιμο Συνταγματικό Δίκαιο, 3^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ. 628-630.

⁽⁴⁸⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 202.

οποίες σύμφωνα με την τυπολογία των status θεσπίζουν το status positivus⁽⁴⁹⁾, όπως ακριβώς και το Σύνταγμα του 2001.

γ) Κοινωνικά Δικαιώματα και Διεθνείς Συμβάσεις

Κοινωνικά δικαιώματα κατοχυρώνονται και σε διεθνείς συμβάσεις, που έχει υπογράψει ή κυρώσει και η Ελλάδα.

i) Τα κοινωνικά δικαιώματα προστατεύονται στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, από τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, που υπογράφηκε στο Τορίνο στις 18 Οκτωβρίου 1961.

ii) Διεθνές Σύμφωνο (Ο.Η.Ε.) περί οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1966.

iii) Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1989.⁽⁵⁰⁾

V. Κανονιστική ισχύς των κοινωνικών δικαιωμάτων

α) Δομική νομική διαφορά μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων του status negativus και των κοινωνικών δικαιωμάτων του status positivus.

Τα ατομικά δικαιώματα προστατεύουν μία υπάρχουσα ελευθερία. Η συνταγματική εγγύηση διασφαλίζει αυτό το status, δεν το δημιουργεί. Το περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι κάτι, που δεν υπάρχει και πρέπει να παρασχεθεί ή να δημιουργηθεί από το κράτος. Από αυτή τη δομική νομική διαφορά ανάμεσα στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα προκύπτει και η διαφορά τους ως προς την έκταση της νομικής τους ισχύος.⁽⁵¹⁾

Τα κλασικά ατομικά δικαιώματα, έχοντας συγκεκριμένο περιεχόμενο και ήδη υπαρκτό, θεμελιώνουν έννομη αξίωση των δικαιούχων για την πραγμάτωσή τους. Τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα θεμελιώνουν αγωγήμη

⁽⁴⁹⁾ Βλ. Κωνσταντίνος Α. Γεωργόπουλος, ό.π., σελ. 629.

⁽⁵⁰⁾ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 67.

⁽⁵¹⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 206-207.

αξίωση για την απόλαυσή τους και συνεπάγονται ποινική, αστική ή και πειθαρχική ευθύνη για τα κρατικά όργανα που τα παραβιάζουν.⁽⁵²⁾

Το περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων καλείται να δημιουργήσει με παροχές ή θεσμικές εγγυήσεις η κρατική εξουσία. Η ιεράρχηση όμως των κοινωνικών παροχών είναι αναγκαία από το γεγονός και μόνο, ότι οι οικονομικές δυνατότητες του κράτους έχουν όρια, από τα οποία και προκύπτει η έννοια των κοινωνικών προτεραιοτήτων. Αυτές οι ιεραρχήσεις και προτεραιότητες δεν μπορεί σε κάθε περίπτωση να υπόκεινται σε δικαστική κρίση, που θα προέκυπτε από την προβολή σχετικής αξίωσης ενός πολίτη.⁽⁵³⁾ Τα κοινωνικά δικαιώματα παρουσιάζουν μια ιδιομορφία, που καθιστά αμφίβολη, μερικές φορές την ιδιότητά τους ως κατά κυριολεξία δικαιωμάτων. Οι διατάξεις περί κοινωνικών δικαιωμάτων εμφανίζονται ως « συνταγματικές εντολές » ή ως « θεσμικές εγγυήσεις » ή ως « κατευθυντήριες αρχές ».⁽⁵⁴⁾

β) Νομική ισχύς των κοινωνικών δικαιωμάτων

Από τα κοινωνικά δικαιώματα δεν προκύπτουν αγωγήσιμες αξιώσεις συγκεκριμένων φορέων τους έναντι του κράτους για κοινωνικές παροχές. Αυτό διαφαίνεται από την ίδια τη διατύπωση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων. Το άρθρο 79 παρ. 1 και παρ. 2 και άρθρο 80 παρ. 1 Συντ. ρητά καθιστούν τις προϋποθέσεις και τα λοιπά στοιχεία των κοινωνικών παροχών αντικείμενο εκτίμησης του κοινοβουλευτικού νομοθέτη, εξειδικεύοντας και κατοχυρώνοντας έτσι τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της διάκρισης των λειτουργιών. Αν από όλα τα κοινωνικά δικαιώματα απέρρεαν αγωγήσιμες αξιώσεις, τότε η κατανομή των πόρων θα γινόταν σχεδόν αποκλειστικά με δικαστικές αποφάσεις. Την άσκηση πολιτικής από τους αντιπροσώπους του κυρίαρχου λαού θα καθιστούσε η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων και η λαϊκή κυριαρχία το « κράτος των δικαστών ».⁽⁵⁵⁾

Η απορρέουσα από τα κοινωνικά δικαιώματα υποχρέωση του κράτους είναι προς την κοινωνία ως σύνολο, όπου σε περίπτωση μη εκπλήρωσής της,

⁽⁵²⁾ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 22.

⁽⁵³⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 207.

⁽⁵⁴⁾ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 22.

η επανόρθωση εναπόκειται στο κοινοβούλιο και όχι προς τα συγκεκριμένα άτομα, τα οποία δεν μπορούν να επιδιώξουν δικαστικά την ικανοποίηση αξιώσεων ευθέως από το Σύνταγμα. Η άποψη αυτή γίνεται δεκτή τόσο διεθνώς όσο και στη χώρα μας. Παρ' όλο που υφίσταται αντίθετη τάση της νομολογίας από μεμονωμένη αναφορά μιας απόφασης, ότι το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. ιδρύει « ευθεία εκ του Συντάγματος υποχρέωση του κράτους για τη λήψη θετικών μέτρων προς προστασία της υγείας των πολιτών, στους οποίους δίνει δικαίωμα να απαιτήσουν από την Πολιτεία την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρεώσεώς της ».⁽⁵⁶⁾ Θα πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι η συνταγματική επιταγή για κρατική μέριμνα δεν αποκλείει την παράλληλη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας προς την ίδια κατεύθυνση.⁽⁵⁷⁾

γ) Κοινωνικό κεκτημένο.

Τα κοινωνικά δικαιώματα έχουν κανονιστικό περιεχόμενο και δεσμευτική ισχύ με τη μορφή του κοινωνικού κεκτημένου. Εφόσον ο νομοθέτης υλοποίησε το περιεχόμενο ενός κοινωνικού δικαιώματος, δεν μπορεί να το καταργήσει ολοκληρωτικά και σε καμιά περίπτωση αυθαίρετα.⁽⁵⁸⁾ Μπορεί βέβαια ανάλογα με τη διακύμανση των οικονομικών δυνατοτήτων του κράτους, να περιορίσει την παρεχόμενη κοινωνική προσφορά, όχι όμως να την καταργήσει. Αυτό σημαίνει δύο πράγματα : Πρώτον, ο κοινός νομοθέτης, που ιεραρχώντας και κάνοντας τις πολιτικές του επιλογές δίνει τελικά ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο στη συνταγματική κατοχύρωση ενός κοινωνικού δικαιώματος, εφαρμόζει επιτακτικό κανόνα συνταγματικού δικαίου, όχι βέβαια ως προς τη συγκεκριμένη έκταση της κοινωνικής διασφάλισης, αλλά ως προς την αρχή της. η άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων δεν αποτελεί απλή πολιτική δυνατότητα του κοινού νομοθέτη αλλά συνταγματική του υποχρέωση. Δεύτερον, πως η θεσπιζόμενη παροχή, όσο και αν μπορεί να

⁽⁵⁵⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 35.

⁽⁵⁶⁾ ΣτΕ 400/1986, Ολ., Το Σ 1986, σελ. 433 επ. (Υπόθεση Ε.Σ.Υ.).

⁽⁵⁷⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 36.

⁽⁵⁸⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 207.

διαφοροποιείται ανάλογα με τις κρατικές δυνατότητες και τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές ανάγκες, δεν είναι επιδεκτική ολικής ανάκλησης.⁽⁵⁹⁾

Η θεωρία του απόλυτου κεκτημένου, δεν μπορεί να γίνει δεκτή, η οποία δέχεται ότι είναι αθέμιτος και ο απλός περιορισμός των κοινωνικών παροχών. Η εσαεί διατήρηση ενός επιπέδου κοινωνικών παροχών, το οποίο έχει επιτευχθεί κάποια στιγμή στο παρελθόν, μπορεί να προσκρούει σε οικονομική αδυναμία του κράτους ή πάντως στην ανάγκη διοχέτευσης και σε άλλες κατευθύνσεις, όπως την εκτιμά η Κυβέρνηση κατά τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας.⁽⁶⁰⁾ Μια τέτοια παγίωση θα καταστρατηγούσε άλλωστε την αρμοδιότητα της Βουλής σε θέματα δημοσιονομικής διαχείρισης. Δεν είναι όμως ανεκτή συνταγματικά μια αυθαίρετη, πέρα από τα όρια του προφανούς σφάλματος, μείωση των παροχών αυτών χωρίς να συντρέχουν επαρκείς δημοσιονομικοί λόγοι, ούτε η πλήρης κατάργηση ενός προστατευτικού καθεστώτος. Ακόμα δεν είναι συνταγματικά ανεκτή η αιφνίδια, χωρίς πρόβλεψη μεταβατικών διατάξεων, και δραστική μείωσή τους.⁽⁶²⁾

Η νομολογία φαίνεται διστακτική στην αναγνώριση ακόμη και αυτού του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου. Έτσι, λοιπόν, γίνεται δεκτή η μείωση των συντάξιμων αποδοχών. Η νομολογία δέχεται, ότι ο νομοθέτης δεν κωλύεται εκ του Συντάγματος να μεταβάλλει τον τρόπο υπολογισμού ασφαλιστικών παροχών.⁽⁶³⁾ Πρόσφατα η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας δικαιολόγησε την κρίση της περί μη αντισυνταγματικότητας διατάξεων τυπικού νόμου με τη σκέψη ότι « εκ των ανωτέρω ρυθμίσεων δεν θίγεται πάντως ο όλος θεσμός της κοινωνικής ασφάλισεως », υπαινισσόμενη, έτσι, ένα σχετικό κοινωνικό κεκτημένο στο ζήτημα αυτό.⁽⁶⁴⁾ Βέβαια το θέμα, σε μεγάλο βαθμό, έχει ακαδημαϊκό ενδιαφέρον, αφού φαίνεται σχεδόν απίθανο να τολμήσει ακόμη και η πλέον προσηλωμένη στη δημοσιονομική πειθαρχία κυβέρνηση να αναλάβει το πολιτικό κόστος μιας πλήρους κατάργησης συγκεκριμένου είδους κοινωνικής προστασίας. Το κεκτημένο ισχύει και μάλιστα απόλυτα,

⁽⁵⁹⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 37.

⁽⁶⁰⁾ άρθρο 82 παρ. 1 Συντ.

⁽⁶²⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 38.

⁽⁶³⁾ ΣτΕ 241/1989 ΕΔΚΑ Τόμος ΛΑ' (1989) σελ. 479 επ. (Υπόθεση συνταξιούχων Ι.Κ.Α.).

⁽⁶⁴⁾ ΣτΕ 1479/1997, Ολ., Το Σ 3/1998, σελ. 587 επ. (Υπόθεση ; υποκαταστήματος Ι.Κ.Α. Ρόδου).

στην περίπτωση των πολεοδομικών ρυθμίσεων. Αυτές δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση, σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, να επιφέρουν επιδείνωση του υφιστάμενου φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, αλλά οφείλουν να κινούνται προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων. Έτσι, δεν επιτρέπεται η μείωση των ελεύθερων χωρών και πρασίνου στις πόλεις ⁽⁶⁵⁾ (πολεοδομικό κεκτημένο).⁽⁶⁶⁾

IV. Στοιχεία Κοινωνικών Δικαιωμάτων

Τρία είναι τα στοιχεία, που προσδιορίζουν τη σύγχρονη έννοια του κοινωνικού δικαιώματος.

α) Δικαίωμα υπόστασης

Τα κοινωνικά δικαιώματα έχουν αντικείμενο αγαθά απαραίτητα για την υπόσταση του ανθρώπου. Τα σύγχρονα κοινωνικά δικαιώματα είναι « δικαιώματα υπόστασης », καθόσον αφορούν την ίδια την υπόσταση του ανθρώπου. Το χαρακτηριστικό αυτό αναφέρεται στον ίδιο τον ποιοτικό καθορισμό, το ουσιαστικό περιεχόμενο του κοινωνικού δικαιώματος. Αυτά αφορούν την επιβίωση του ανθρώπου, είναι δικαιώματα επιβίωσης. Το περιεχόμενο αυτό δεν μειώνει τη σημασία τους, αντίθετα αυξάνει την έντασή τους. Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι τα στοιχειώδη δικαιώματα, καλύπτουν βασικές, θεμελιώδεις ανάγκες, γι' αυτό και προηγούνται έναντι όλων των άλλων δικαιωμάτων, παρ' όλο που δεν προηγούνται ιστορικά.⁽⁶⁷⁾

β) Αντικείμενο : κοινωνικά αγαθά

Το δεύτερο στοιχείο αναφέρεται στους φορείς, στην απόλαυση του δικαιώματος. Λόγω της αναγκαιότητάς τους, το κοινωνικό δικαίωμα πρέπει να

⁽⁶⁵⁾ ΣΤΕ 10/1988, Ολ., Το Σ. 1998, σελ. 117 επ. (Υπόθεση κτιρίου Αμαρουσίου)

ΣΤΕ 10/1991, Ολ., Το Σ. 1/1991, σελ. 147 επ. (Υπόθεση ανέγερσης πολυκατοικίας στο Δήμο Αμαρουσίου).

⁽⁶⁶⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 39.

⁽⁶⁷⁾ Βλ. Ανδρ, Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 877.

το απολαμβάνουν όλοι οι πολίτες, επειδή τα περιεχόμενα στα κοινωνικά αγαθά είναι αναγκαία, ανήκουν ή πρέπει να ανήκουν σε όλα τα μέλη της κοινωνίας. Τα δικαιώματα αυτά έχουν ως αντικείμενο κοινωνικά αγαθά, τα οποία είναι απαραίτητα για την ανθρώπινη ύπαρξη. Η αναγκαιότητα καθιστά το αγαθό « φύσει κοινωνικό ». Λόγω της μεγάλης και πρωταρχικής σημασίας τους αποτελούν υπόθεση του κοινωνικού συνόλου.⁽⁶⁸⁾

γ) Εξασφάλιση ελάχιστου περιεχομένου.

Το τρίτο στοιχείο αναφέρεται στον ποσοτικό καθορισμό του περιεχομένου τους. Τα κοινωνικά δικαιώματα περιλαμβάνουν ένα *minimum*, στοιχειώδες περιεχόμενο. Η αναφορά στο ελάχιστο περιεχόμενο αυτών δεν μειώνει αλλά αντίθετα αυξάνει τη σημασία και την έντασή τους. Το ελάχιστο περιεχόμενο έχει την έννοια του ποσοτικά και ποιοτικά λιγότερου, του απόλυτα αναγκαίου. Το ελάχιστο περιεχόμενο έχει παράλληλα και μια διανεμητική έννοια. Ανεξάρτητα από το αν είναι το απόλυτα αναγκαίο, εφόσον η συγκεκριμένη παροχή εξασφαλίζεται για όλους συνιστά το διανεμητικό ελάχιστο.⁽⁶⁹⁾

⁽⁶⁸⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 878.

⁽⁶⁹⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 879.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ

I. Τα Κοινωνικά Δικαιώματα

Στα κοινωνικά δικαιώματα κατατάσσονται συνήθως τα εξής : το δικαίωμα παιδείας (άρθρο 16 Συντ.), το δικαίωμα υγείας (άρθρο 21 παρ. 3 Συντ.), το δικαίωμα εργασίας (άρθρο 22 παρ. 1 Συντ.), το δικαίωμα κατοικίας (άρθρο 21 παρ. 4 Συντ.), το δικαίωμα για κοινωνική ασφάλιση (άρθρο 22 παρ. 5 Συντ.), το δικαίωμα στο περιβάλλον (άρθρο 24 Συντ.), το δικαίωμα όσων έχουν ανάγκη ειδικής φροντίδας από το κράτος (άρθρο 21 παρ. 2 και 6).⁽⁷⁰⁾ Ως κοινωνικό δικαίωμα νοείται επιπρόσθετα και η προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας (άρθρο 21 παρ. 1 Συντ.).⁽⁷¹⁾ Ορισμένοι συγγραφείς κατατάσσουν την ύλη των κοινωνικών δικαιωμάτων σε τέσσερις κατηγορίες, που ανταποκρίνονται και προς την αντίστοιχη θεματική των διατάξεων του Συντάγματος. Αυτές είναι :

- i) Τα οικογενειακά δικαιώματα
- ii) Τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης
- iii) Τα οικονομικά δικαιώματα
- iv) Τα πολιτιστικά δικαιώματα ⁽⁷²⁾

II. Η προστασία της φυσικοπνευματικής υπόστασης

Όσον αφορά τη φυσική υπόσταση του ανθρώπου το σύγχρονο κράτος προστατεύει, όπως και το παλαιό, τη ζωή, ανεξάρτητα από το είδος της δύναμης, που την απειλεί. Παράλληλα το σύγχρονο κράτος προχώρησε στην εξασφάλιση της υγείας με υλικές παροχές και υπηρεσίες, οδήγησε στη διαμόρφωση ενός συνταγματικού δικαιώματος υγείας. Ενώ, στην ατομικιστική έννομη τάξη η εξασφάλιση της υγείας ήταν αποκλειστική ατομική υπόθεση, στη σύγχρονη κοινωνική ανθρωπιστική έννομη τάξη η υγεία ενδιαφέρει το

⁽⁷⁰⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις..., σελ. 877.

⁽⁷¹⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 412.

⁽⁷²⁾ Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, ό.π., σελ. 205.

σύνολο. Το κράτος υποχρεούται συνταγματικά να μεριμνά για την υγεία των πολιτών, όχι να απέχει αλλά να επεμβαίνει για την εξασφάλιση της υγείας.⁽⁷³⁾

Στο πλαίσιο της εξασφάλισης της φυσικοπνευματικής υπόστασης του ανθρώπου ανήκει επίσης η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της παιδείας, η οποία δεν αποτελεί μόνο ιδιωτική υπόθεση, αλλά βασικά αποστολή του κράτους.

II. Το δικαίωμα υγείας

α) Η υγεία ως αγαθό

Υγεία είναι η φυσική, πνευματική και σωματική κατάσταση του ανθρώπου. Η υγεία διακρίνεται σε σωματική και πνευματική, ανάλογα με την πλευρά της ανθρώπινης φύσης, στην οποία αναφέρεται. Διακρίνεται, επίσης, σε ατομική και δημόσια υγεία, η οποία αφορά το κοινωνικό σύνολο και κατ' επέκταση τα άτομα. Η υγεία αποτελεί φυσικό αγαθό αναγόμενο στην υπόσταση του ανθρώπου. Οντολογικά έπεται της ζωής. Η υγεία ανήκει στα πρωταρχικά αγαθά και η συνταγματική προστασία της είναι επιβεβλημένη.⁽⁷⁴⁾

β) Συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος υγείας

Το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. υποχρεώνει το κράτος να μεριμνά για την υγεία των πολιτών. Το κράτος υποχρεώνεται να δραστηριοποιηθεί και να δημιουργήσει την κατάλληλη υποδομή παροχής υπηρεσιών ιατρικής περίθαλψης γενικά και μάλιστα όχι μόνο σε επίπεδο της θεραπείας, αλλά και σ' εκείνο της πρόληψης. Τούτο δεν δικαιολογεί την επιβολή κρατικού μονοπωλίου στην παροχή υπηρεσιών υγείας και τον αποκλεισμό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Αντίθετα το κράτος οφείλει να ενισχύει τόσο με τη δημιουργία του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου όσο και με την παροχή κινήτρων, επιδοτήσεων, τους ιδιωτικούς φορείς παροχής υπηρεσιών υγείας.⁽⁷⁵⁾

⁽⁷³⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Κοινωνικός ..., σελ. 154.

⁽⁷⁴⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 975 επ.

⁽⁷⁵⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 419.

γ) Υγειονομικό κεκτημένο

Από το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. απορρέει ένα υγειονομικό κεκτημένο, σχετικό πάντως, υπό την έννοια ότι δεν επιτρέπεται η κατάργηση των θεσμών, μέσω των οποίων υλοποιείται η κρατική μέριμνα για την υγεία. Ωστόσο, η ειδικότερη μορφή των θεσμών αυτών, όπως επάνδρωσή τους με γιατρούς πλήρους ή και μερικής απασχόλησης είναι ζήτημα πολιτικής επιλογής, εφόσον βέβαια δεν αλλοιώνεται η ratio της συνταγματικής αναγνώρισης του κοινωνικού δικαιώματος στην υγεία.⁽⁷⁶⁾

δ) Κοινωνικό δικαίωμα υγείας και άσκηση άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων

Αμφιλεγόμενη παραμένει η συνταγματικότητα της ένταξης στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ.) των νοσοκομείων, που ανήκουν σε ιδρύματα, τα οποία προστατεύονται από τις διατάξεις του άρθρου 109 Συντ., λόγω της σύστασής τους με διάταξη τελευταίας βουλήσεως ή δωρεά υπέρ κοινωφελούς σκοπού. Το Συμβούλιο της Επικρατείας δέχθηκε⁽⁷⁷⁾, ότι δεν είναι δυνατό να εξαιρούνται από την εφαρμογή γενικών νομοθετικών μέτρων, τα οποία αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος και μάλιστα όταν για τη θέσπιση των μέτρων αυτών προνοεί το Σύνταγμα. Η απόφαση προχωρεί στη διατύπωση ότι το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. ιδρύει ευθεία υποχρέωση του κράτους για τη λήψη θετικών μέτρων προς προστασία της υγείας των πολιτών, στους οποίους δίνει δικαίωμα να απαιτήσουν από την Πολιτεία την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρέωσής της. Η νομολογία αυτή επικρίθηκε, πως παραγνωρίζει ότι στο άρθρο 109 Συντ. ο συντακτικός νομοθέτης έδωσε στην προσέλκυση κοινωφελών δωρητών απόλυτη προτεραιότητα, προστατεύοντας τη θέλησή τους και έναντι του νομοθέτη και ότι οδηγεί στο σημείο να αντικαθίσταται το Σύνταγμα από το δημόσιο συμφέρον. Από την άλλη πλευρά παρατηρείται, ωστόσο, ότι το άρθρο 109 Συντ. δεν διαθέτει κανονιστικό περιεχόμενο τέτοιο, που να μειώνει ή να

⁽⁷⁶⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 420.

⁽⁷⁷⁾ (ΣτΕ) 400/1986, Ολ. Το Σ 1986 σελ. 433 επ, (Υπόθεση ΕΣΥ)

αλλοιώνει την προστασία, που παρέχει το Σύνταγμα σε όλο το φάσμα των ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων και συνεπώς δεν απαγορεύει την έντονη νομοθετική διείσδυση στην οργάνωση του ιατρικού επαγγέλματος με κανόνες δημοσίου δικαίου, στους οποίους υπάγονται όλα τα νοσοκομεία. Πρόκειται, συνεπώς, για ερμηνευτική οριοθέτηση της ειδικής συνταγματικής προστασίας των διαθηκών και δωρεών ενόψει και του κοινωνικού δικαιώματος στην υγεία, ενώ η αναφορά στο δημόσιο συμφέρον μάλλον συσκοτίζει το πρόβλημα αντί να εισφέρει ουσιαστικά στη ροή του δικανικού συλλογισμού.⁽⁷⁸⁾

ε) Νομική ισχύς του δικαιώματος της υγείας

Το Συμβούλιο της Επικρατείας στη νομολογία του δέχεται, ότι το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. ιδρύει εκ του Συντάγματος υποχρέωση του κράτους για τη λήψη θετικών μέτρων προς την προστασία της υγείας των πολιτών, στους οποίους δίνει δικαίωμα να απαιτήσουν από την πολιτεία την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρέωσής της.⁽⁷⁹⁾ Το δικαστήριο δεν εξηγεί όμως σε τι ακριβώς έγκειται το νομικό περιεχόμενο μιας τέτοιας αξιώσεως και πως θα μπορούσε να εξαναγκαστεί η πραγμάτωση της υποχρέωσews του κράτους.⁽⁸⁰⁾ Το κατά πόσο υπάρχει αγωγήμη αξίωση, ευθεία απόρροια της διάταξης αυτής ανεξάρτητη από νομοθετική διαμεσολάβηση, για περίθαλψη ασθενών στα δημόσια νοσηλευτικά ιδρύματα και άλλους φορείς παροχής υπηρεσιών υγείας, παραμένει ανοικτό ζήτημα. Ανεξάρτητα πάντως από τις γενικότερες επιφυλάξεις για τη θεμελίωση αγωγήμων αξιώσεων στα κοινωνικά δικαιώματα, φαίνεται, ότι ειδικά το δικαίωμα στην υγεία θα μπορούσε να προσλάβει μια τέτοια διάσταση. Υπό την έννοια ότι, εφόσον υφίστανται πραγματικές δυνατότητες παροχής υπηρεσιών υγείας, υφίσταται και αντίστοιχη αξίωση του πάσχοντος για ικανοποίηση της τυχόν άμεσης και επείγουσας ανάγκης του

⁽⁷⁸⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 422.

⁽⁷⁹⁾ ΣτΕ 400/1986, ό.π., (Υπόθεση Ε.Σ.Υ.).

⁽⁸⁰⁾ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 210.

για νοσηλεία, αφού διαφορετικά ματαιώνεται κάθε ενδεχόμενο ή δυνατότητα κρατικής μέριμνας για την υγεία του.⁽⁸¹⁾

Το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. καθιερώνει και αξίωση αποχής του κράτους από ενέργειες, οι οποίες προσβάλλουν την υγεία του ατόμου, η ατομική ελευθερία της υγείας. Η ελευθερία αυτή απαγορεύει όχι μόνο ενέργειες σκόπιμα βλαπτικές της υγείας, αλλά ακόμη και την ιατρική επέμβαση ή περίθαλψη χωρίς τη συναίνεση του ασθενούς.⁽⁸²⁾

στ) Φορέας και αποδέκτης του δικαιώματος υγείας

Φορέας του δικαιώματος στην υγεία είναι κατ' αρχήν ο πολίτης, με βάση τη διατύπωση της συνταγματικής διάταξης. Ωστόσο αν δεχθούμε, ότι ο πολίτης έχει αξίωση περίθαλψης σε επείγουσες περιπτώσεις από τους δημόσιους νοσηλευτικούς φορείς, θα ήταν αδιανόητο να αποκλεισθεί η υποχρέωση τέτοιας περίθαλψης άλλων συνανθρώπων μας, απλώς και μόνο επειδή τυχαίνει να στερούνται της ελληνικής ιθαγένειας. Η εκδοχή ότι οι αλλοδαποί θα μπορούσαν να αφεθούν χωρίς την αναγκαία άμεση βοήθεια προσβάλλει την ίδια την έννοια της αξίας του ανθρώπου, προς την οποία συναρτάται άλλωστε η προστασία της υγείας. Συνεπώς, ούτε και αυτοί μπορούν να αποκλεισθούν του δικαιώματος στην υγεία. Αποδέκτης της ισχύος του κοινωνικού δικαιώματος είναι η κρατική εξουσία, αφού αυτή υποχρεώνεται να μεριμνά, σύμφωνα με το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ.⁽⁸³⁾

IV. Το δικαίωμα παιδείας

α) Έννοια – Διακρίσεις

Παιδεία με την ευρύτερη έννοια του όρου είναι η καλλιέργεια του ανθρώπινου πνεύματος. Ο όρος παιδεία γίνεται αντιληπτός υπό δύο έννοιες, την ουσιαστική και την τυπική. Με την ουσιαστική έννοια, ο όρος παιδεία

⁽⁸¹⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 423.

⁽⁸²⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 423.

⁽⁸³⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσογόνος, ό.π., σελ. 423.

αναφέρεται σε πνευματικά αγαθά, στο ουσιαστικό περιεχόμενο της παιδείας. Με την τυπική έννοια, αναφέρεται στη διαδικασία, μέσα από την οποία παρέχεται η παιδεία, το εκπαιδευτικό σύστημα. Η παιδεία προστατεύεται από το συντακτικό νομοθέτη και ως « ουσία » (ως εκπαιδευτική ύλη) και ως διαδικασία (ως εκπαιδευτικό σύστημα).

Η παιδεία ανάλογα με το φορέα, που την παρέχει, διακρίνεται σε δημόσια και ιδιωτική. Δημόσια είναι η παρεχόμενη από το κράτος ή από άλλους δημόσιους εκπαιδευτικούς φορείς, οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Το Σύνταγμα αναφέρεται ειδικά στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, όπου ορίζει τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης άδειας για την ίδρυση και λειτουργία αυτών, τα σχετικά με την εποπτεία που ασκείται πάνω σ' αυτά, καθώς και την υπηρεσιακή κατάσταση του διδακτικού προσωπικού τους.⁽⁸⁴⁾

β) Η παιδεία ως αγαθό

Η παιδεία αφορά την πνευματική υπόσταση του ανθρώπου, αποτελεί κατά συνέπεια βασική προϋπόθεση για την ενάσκηση του πνευματικού χώρου. Το κοινωνικό αγαθό της παιδείας κατοχυρώνεται από τον συντακτικό νομοθέτη ως συνταγματικό αγαθό. Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια, σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 4 Συντ. Το κράτος ενισχύει τους σπουδαστές, που διακρίνονται καθώς και αυτούς που έχουν ανάγκη από βοήθεια ή ειδική προστασία ανάλογα με τις ικανότητές τους. Η παιδεία κατοχυρώνεται στο ελληνικό Σύνταγμα ως κοινωνικό αγαθό.⁽⁸⁵⁾

V. Η οικονομική εξασφάλιση του ανθρώπου

Η οικονομική εξασφάλιση του ανθρώπου, στη σύγχρονη έννομη τάξη, δεν επιδιώκεται μόνο με την προστασία της ιδιοκτησίας και της οικονομικής

⁽⁸⁴⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 944 επ.

⁽⁸⁵⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 944.

ελευθερίας, αλλά κυρίως με την προστασία της εργασίας και την εξασφάλιση με κρατικά οικονομικά μέτρα, εισοδήματος, προερχόμενου κυρίως από την εργασία και ανταποκρινόμενου στις ανάγκες της σύγχρονης ζωής. Το σύγχρονο κράτος, αποβλέποντας στην εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης και στην προστασία του γενικού συμφέροντος, προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα, απαγορεύει την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή σε βλάβη της εθνικής οικονομίας και μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου πληθυσμού.⁽⁸⁶⁾

VI. Το δικαίωμα εργασίας

α) Έννοια

Εργασία είναι κάθε απασχόληση του ανθρώπου, κάθε μορφή δραστηριότητας με κάποιο σκοπό. Νομικά σκοπός της εργασίας μπορεί να είναι οποιοσδήποτε, αρκεί να είναι θεμιτός, όχι παράνομος ή ανήθικος. Το είδος της εργασίας είναι αδιάφορο· μπορεί να είναι πνευματική ή σωματική, να συνίσταται σε ενέργεια θετική ή σε απλή παρουσία σ' ένα τόπο, γενικά μπορεί να έχει οποιαδήποτε μορφή.⁽⁸⁷⁾

Ο όρος εργασία κατά την έννοια του άρθρου 22 Συντ. είναι όπως και στο εργατικό δίκαιο, όχι οποιαδήποτε δραστηριότητα, αλλά μόνο η άμεσα ή έμμεσα αμειβόμενη ή κερδοσκοπική απασχόληση. Ο όρος εργασία καλύπτει όχι μόνο την εξαρτημένη αλλά και την ανεξάρτητη εργασία, αφορά κάθε μορφή εργασίας, την ευκαιριακή, την συστηματική.⁽⁸⁸⁾

β) Η εργασία ως κοινωνικό δικαίωμα

⁽⁸⁶⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Κοινωνικός ..., σελ. 156 επ.

⁽⁸⁷⁾ Βλ. Αλέξανδρος Καρακατσάνης – Σταύρος Γαρδίκας, Ατομικό Εργατικό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1995, σελ. 42.

⁽⁸⁸⁾ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 808.

Διάταξη σχετική με την εργασία περιείχε για πρώτη φορά το Σύνταγμα του 1927, που αναφερόταν αποκλειστικά στην υποχρέωση του κράτους να την προστατεύει.⁽⁸⁹⁾ Στο ισχύον Σύνταγμα υπάρχει διάταξη κατευθυντήριας γραμμής. Το κράτος καλείται να ακολουθήσει πολιτική πλήρους απασχολήσεως με μέτρα, συνδεδεμένα είτε με τη γενικότερη οικονομική πολιτική, ώστε να δίνονται ευκαιρίες απασχολήσεως είτε με επέμβαση στην αγορά εργασίας, ώστε να εξασφαλίζονται όμοιες και δίκαιες ευκαιρίες απασχολήσεως για όλους. Εδώ εντάσσεται και η μέριμνα για τους ανέργους. Η επιταγή για την ηθική εξύψωση του εργαζόμενου πληθυσμού είναι απόλυτη και γενική. Επιβάλλει στο κράτος πρωτοβουλίες για την προστασία της προσωπικότητας και την κοινωνική, μορφωτική και επαγγελματική προαγωγή των εργαζομένων.⁽⁹⁰⁾

Η διάταξη του άρθρου 22 παρ. 1 Συντ. σε συνδυασμό με τα άρθρα 22 παρ. 1 Συντ. και 5 Συντ. θάλπει μέτρα οργάνωσης της οικονομικής ζωής γενικά και στις επιχειρήσεις ειδικότερα, ώστε να εξασφαλίζεται ο σεβασμός του προσώπου, η ανάπτυξη της προσωπικότητας και η συμμετοχή των εργαζομένων σε ό,τι τους αφορά. Η νομολογία δέχεται « ότι ο εργοδότης πέρα από την κύρια εκ της συμβάσεως υποχρέωση προς πληρωμή του μισθού, έχει και την υποχρέωση να απασχολεί πραγματικά το μισθωτό, αποδεχόμενος τις υπηρεσίες του, εφόσον εξυπηρετούνται αξιόλογα συμφέροντα του μισθωτού, που αφορούν την εμπέδωση της κοινωνικής του θέσης, τη σωματική και ψυχική του υγεία και την απόκτηση σχετική με την απασχόληση εμπειρία ».⁽⁹¹⁾

Η επιταγή για την υλική εξύψωση αποτελεί επιταγή για κοινωνική δικαιοσύνη, που οδηγεί σε μέτρα δίκαιης και ισόρροπης συμμετοχής των εργαζομένων στο κοινωνικό προϊόν.

γ) Κανονιστική ισχύς του άρθρου 22 παρ. 1 Συντ.

⁽⁸⁹⁾ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 806.

⁽⁹⁰⁾ Βλ. Καρακατσάνης – Γαρδίκας, ό.π., σελ. 79.

⁽⁹¹⁾ Εφετείο Θεσ/κης 36/1985 Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, Τόμος 44^{ος}, σελ. 401 επ. (Υπόθεση εργοστασίου Ν. Α.Ε.Β.Ε.).

Στις υποχρεώσεις που γεννιούνται με το άρθρο 22 παρ. 1 Συντ. δεν αντιστοιχούν αξιώσεις των ιδιωτών, ούτε δικαίωμα εργασίας, το οποίο κατοχυρώνεται ως αξίωση εργασίας. Μια τέτοια αξίωση θα είχε ως αντικείμενο την εύρεση και διατήρηση εργασίας, καθώς και την επαγγελματική εκπαίδευση καθενός πολίτη. Οι υποχρεώσεις του κράτους δεν έχουν απλώς κατευθυντήριο ή προγραμματικό χαρακτήρα. Είναι, αντιθέτως, νομικές υποχρεώσεις, όπως φαίνεται από την έμμεση επιφύλαξη νόμου, την οποία συνεπάγονται και όταν η συνταγματική διάταξη, που τις θεσπίζει δεν περιέχει άμεση επιφύλαξη νόμου. Αποτελούν επιπλέον κανόνα δικαίου με γενική ισχύ και ιδιαίτερη σημασία ως ερμηνευτικού κανόνα.⁽⁹²⁾ Η νομολογία έχει αντίθετη άποψη, δέχεται ότι το άρθρο 22 παρ. 1 Συντ. « κατά το οποίο το κράτος μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχολήσεως όλων των πολιτών έχει το χαρακτήρα εφ' ενός μεν διακηρύξεως, ότι στους σκοπούς του κράτους περιλαμβάνεται και η εξασφάλιση συνθηκών απασχολήσεως των πολιτών και αφ' ετέρου δε κατευθυντήριας γραμμής προς τη νομοθετική εξουσία, όπως κατά την άσκηση αυτής αποσκοπεί στην πραγμάτωση της διακηρύξεως. Έτσι, η παραπάνω διάταξη δεν είναι κανόνας δικαίου και η εφαρμογή των μη συμπορευόμενων, προς τις κατευθύνσεις αυτής, διατάξεων του νόμου δεν καθιερώνει τον εκ του άρθρου 559 αριθμ. 1 Κ.Πολ.Δ. λόγο αναιρέσεως ».⁽⁹³⁾

VII. Το Δικαίωμα για Κοινωνική Ασφάλιση

α) Έννοια

Κοινωνική ασφάλιση είναι ένα σύστημα κανόνων, που ρυθμίζουν ποια οικονομικά μέσα (ασφαλιστικές παροχές) πρέπει να χορηγήσει ένας δημόσιος συνήθως οργανισμός (ασφαλιστικός φορέας) στα πρόσωπα που υπάγονται σ' αυτόν (ασφαλισμένοι), εφόσον συμπληρώνουν τις αναγκαίες χρονικές και οικονομικές προϋποθέσεις και κινδυνεύουν από μείωση

⁽⁹²⁾ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 834.

⁽⁹³⁾ Α.Π. 681/1987 Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, Τόμος 47^{ος}, έτος 1988, σελ. 353 επ. (Υπόθεση Υπαλλήλων Ο.Σ.Ε.).

εισοδημάτων ή αύξηση των δαπανών τους (ασφαλιστικούς κινδύνους). Η κοινωνική ασφάλιση είναι αποτέλεσμα του κοινωνικού κράτους.⁽⁹⁴⁾

Η κοινωνική ασφάλιση συνδέεται με την υπόσταση του ανθρώπου, αφορά την υγεία αλλά και την συνταξιοδότηση. Το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης αποτελεί απόκλιση από το σύστημα της γενικής και καθολικής, προς όφελος, παροχής. Στην περίπτωση της κοινωνικής ασφάλισης η παροχή εξασφαλίζεται σ' εκείνον που συμμετέχει στην αντιμετώπιση της δαπάνης της. Η κοινωνική ασφάλιση έχει ανταποδοτικό χαρακτήρα, βασίζεται στην αρχή της ανταπόδοσης.⁽⁹⁵⁾

β) Το κοινωνικό δικαίωμα για κοινωνική ασφάλιση

Το άρθρο 22 παρ. 5 Συντ. αναφέρει, ότι η κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων έγινε αντικείμενο της κρατικής μέριμνας, όπως την προσδιορίζει κάθε φορά ο νομοθέτης. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτεία έχει καθήκον να δημιουργήσει και να εγγυηθεί κατάλληλους όρους για την υλοποίηση του θεσμού των κοινωνικών ασφαλίσεων, οργανώνοντας ασφαλιστικούς φορείς και ρυθμίζοντας τις βασικές προϋποθέσεις και αρχές της λειτουργίας τους. Ο κύριος νομοθέτης δεν μπορεί ούτε να καταργήσει, ούτε να παρεμποδίσει την κάλυψη ορισμένων κινδύνων ή προσώπων.

Αυτό το κοινωνικό δικαίωμα δεν είναι ένα δικαίωμα των ασφαλισμένων να απαιτήσουν από ασφαλιστικό οργανισμό συγκεκριμένη παροχή, αλλά πρόκειται για μια θεσμική εγγύηση και μια συνταγματική εντολή στον κοινό νομοθέτη να καθορίσει γενικά το είδος και το περιεχόμενο των κοινωνικών ασφαλίσεων.⁽⁹⁶⁾ Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας δέχεται ότι « με τη συνταγματική αυτή επιταγή δεν καθορίζεται ευθέως αξίωση, ούτε στο είδος, ούτε στην έκταση της ασφαλιστικής προστασίας των εργαζομένων, δημιουργεί απλώς υποχρέωση στον κοινό νομοθέτη, που έχοντας ως γνώμονα την

⁽⁹⁴⁾ Βλ. Κωνσταντίνου Δ. Κρεμαλή, Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Νομικές Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985, σελ. 21.

⁽⁹⁵⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., ό.π., σελ. 978.

⁽⁹⁶⁾ Βλ. Κωνσταντίνου Δ. Κρεμαλή, ό.π., σελ. 38.

προστασία και παραγωγή της κοινωνικής ασφαλίσεως του εργαζόμενου πληθυσμού και προβαίνει ελεύθερα στην ρύθμιση των θεμάτων αυτών ».⁽⁹⁷⁾

⁽⁹⁷⁾ ΣτΕ 4108/1976 Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως, σελ. 323 επ. (Υπόθεση TEAMK).

γ) Φορείς και Αποδέκτες

Από τη διατύπωση του συνταγματικού κειμένου δίνεται η εντύπωση, ότι ο θεσμός κατοχυρώνεται για όσους παρέχουν εξαρτημένη εργασία, εφόσον αυτούς αποκαλούμε « εργαζόμενους ». Θεωρείται, ωστόσο, ότι ο συνταγματικός νομοθέτης δεν ήθελε ν' αποκλείσει από την προστασία και τις υπόλοιπες εξ ίσου σημαντικές επαγγελματικές κατηγορίες, όπως τους αγρότες, βιοτέχνες. Διασταλτικά ερμηνεύοντας το άρθρο 22 παρ. 5 Συντ. πρέπει να εννοούμε τον όρο « εργαζόμενο » στην πιο πλατιά του έννοια.⁽⁹⁸⁾

VIII. Η προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας

Το άρθρο 21 παρ. 1 Συντ. θέτει υπό την προστασία του κράτους την οικογένεια καθώς και το γάμο, τη μητρότητα και την παιδική ηλικία.

α) Έννοια οικογένειας

Ως οικογένεια νοείται το Σύνταγμα η κοινότητα γονέων και τέκνων, φυσικών ή υιοθετημένων, ανεξάρτητα αν αυτά είναι γεννημένα ύστερα από γάμο ή χωρίς γάμο. Σύζυγοι χωρίς τέκνα δεν αποτελούν οικογένεια με την έννοια αυτή, αφού ο γάμος απολαμβάνει ιδιαίτερης συνταγματικής προστασίας. Επίσης, δεν αποτελούν οικογένεια όσοι συμβιώνουν ελεύθερα χωρίς τέκνα, διότι αυτοί προφανώς δεν επιθυμούν την υπαγωγή τους σε νομικές ρυθμίσεις και άρα δεσμεύσεις.⁽⁹⁹⁾

β) Έννοια γάμου

Η συνταγματική έννοια του γάμου περιορίζεται στα ουσιώδη στοιχεία του, που ισχύουν διαχρονικά στην ελληνική κοινωνία και στις θεμελιώδεις αρχές, οι οποίες τον διέπουν στην έννομη τάξη. Πρόκειται άρα για μία

⁽⁹⁸⁾ Βλ. Κωνσταντίνου Δ. Κρεμαλή, ό.π., σελ.39.

⁽⁹⁹⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 407.

καταρχήν μόνιμη συμβίωση δύο προσώπων διαφορετικού φύλου, χαρακτηριζόμενη από την ελεύθερη σύναψή της, την αναγνώρισή της από την έννομη τάξη και την ισοδυναμία των συζύγων.⁽¹⁰⁰⁾

Ο γάμος διακρίνεται από τις ελεύθερες ενώσεις. Οι ελεύθερες ενώσεις είναι άτυπες, διαμορφώνονται κατά την ελεύθερη κρίση και τα ιδιαίτερα συμφέροντα των προσώπων και έχουν αναμφίβολα συμβατικό χαρακτήρα, εφόσον ιδρύονται με τη σύμπτωση δικαιοπρακτικών βουλήσεων. Το Σύνταγμα προστατεύει ρητά μόνο το γάμο, προκειμένου να διαφυλαχθεί ο διακριτός χαρακτήρας της συνταγματικής έννοιας του γάμου και να μη συμπεριλάβει το φαινόμενο της ελεύθερης ένωσης πρέπει να γίνει δεκτό ένα δεδομένο υποχρεωτικής τυπικότητας, ως προς την ίδρυση της έννομης σχέσης. Κατά τη διάταξη 21 παρ. 1 Συντ. η τυπικότητα είναι η μόνη υποχρεωτική για τον κοινό νομοθέτη ειδοποιός διαφορά των δύο μορφωμάτων.⁽¹⁰¹⁾

γ) Έννοια μητρότητας

Απολύτως συναφής προς την προστασία της οικογένειας είναι πρόδηλη η προστασία της μητρότητας. Ωστόσο, η ξεχωριστή αναφορά στην τελευταία αφήνει περιθώριο, ως ένα σημείο, για προτιμησιακή μεταχείριση της μητέρας έναντι του πατέρα, ως προς τη σχέση με τα παιδιά τους.⁽¹⁰²⁾

δ) Έννοια παιδικής ηλικίας

Η προστασία της παιδικής ηλικίας βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 21 παρ. 1 Συντ. Η προστασία αυτή εξειδικεύεται μέσα από μια σειρά διατάξεων της κοινής νομοθεσίας, όπως αυτές του Αστικού Κώδικα για τις σχέσεις γονέων

⁽¹⁰⁰⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 408.

⁽¹⁰¹⁾ Βλ. Τάκης Κ. Βιδάλης, Η Συνταγματική Διάσταση της εξουσίας στο γάμο και στην οικογένεια, Ατομικές ελευθερίες και θεσμικοί μετασχηματισμοί, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σελ. 53-55.

⁽¹⁰²⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 407.

και τέκνων ή στον Ποινικό Κώδικα για την επιεικέστερη μεταχείριση των ανήλικων δραστών ποινικών αδικημάτων.⁽¹⁰³⁾

ε) Το κοινωνικό δικαίωμα για προστασία της οικογένειας και του γάμου

Το άρθρο 21 παρ. 1 Συντ. θεμελιώνει ένα κοινωνικό δικαίωμα, αφού υποχρεώνει το κράτος στη λήψη των θετικών μέτρων προστασίας της οικογένειας και του γάμου, όχι μόνο με θεσμικές παρεμβάσεις αλλά και με υλικές παροχές. Το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος αυτού εκδηλώνεται με τη μορφή του κοινωνικού κεκτημένου. Στο κοινωνικό κεκτημένο αυτό περιλαμβάνεται προεχόντως η κατά την κοινωνικοασφαλιστική νομοθεσία ευνοϊκή μεταχείριση της μητέρας ως προς τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης ή του γονέα γενικότερα ως προς το ύψος της χορηγούμενης σύνταξης.⁽¹⁰⁴⁾

ΙΧ. Το Δικαίωμα κατοικίας

Το δικαίωμα στην κατοικία, αναφερόμενο στον αναγκαίο βιοτικό χώρο, γι' αυτήν την ίδια την υπόσταση του ανθρώπου, ανήκει στα κοινωνικά δικαιώματα. Η ίδια η διατήρησή του στη ζωή προϋποθέτει κατοικία με την έννοια της στέγης. Φορείς του δικαιώματος είναι καταρχήν μόνο οι Έλληνες πολίτες και όχι οι αλλοδαποί. Η απόκτηση κατοικίας απ' αυτούς, που την στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς, αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του κράτους. Το δικαίωμα κατοικίας αφορά κατά τη συγκεκριμένη συνταγματική διατύπωση, όχι όλους τους Έλληνες, αλλά αυτούς, που στερούνται κατοικίας ή στεγάζονται ανεπαρκώς.⁽¹⁰⁵⁾

Χ. Το Δικαίωμα όσων έχουν ανάγκη ειδικής φροντίδας από το κράτος

Το άρθρο 21 παρ. 2 Συντ. ορίζει ένα κοινωνικό δικαίωμα. Το κράτος υποχρεούται στη λήψη θετικών μέτρων προκειμένου να προστατεύσει

⁽¹⁰³⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 417.

⁽¹⁰⁴⁾ Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 412.

⁽¹⁰⁵⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 1036.

ορισμένα πρόσωπα, που χρήζουν ειδική φροντίδα. Φορείς του συγκεκριμένου δικαιώματος είναι οι πολύτεκνες οικογένειες, ανάπηροι πολέμου και ειρηνικής περιόδου, θύματα πολέμου, χήρες και ορφανά εκείνων, που έπεσαν στον πόλεμο, καθώς και όσοι πάσχουν από ανίατη σωματική ή πνευματική νόσο.

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας δέχεται ότι, το άρθρο 21 παρ. 2 Συντ. παρέχει υπόδειξη προς τον κοινό νομοθέτη για τη λήψη κατάλληλων μέτρων προστασίας, χωρίς να παρέχεται κάποια αγωγή αξίωση στους φορείς του δικαιώματος, να ζητήσουν την υλοποίηση αυτής της προστασίας.⁽¹⁰⁶⁾ Θα πρέπει να γίνει δεκτό, ότι το άρθρο 21 παρ. 2 Συντ. είναι γνήσιος και επιτακτικός κανόνας δικαίου, με συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο, αφού εντάσσεται στον ανώτερο ιεραρχικό νόμο του κράτους και όχι σαν μια έκφραση ευχής.

ΧΙ. Το Δικαίωμα στο περιβάλλον

α) Έννοια – Διακρίσεις

Σύμφωνα με νομοθετικό ορισμό, περιβάλλον είναι το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων, που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση. Στον περιβάλλον, με την ευρύτερη έννοια του όρου, ανήκει οτιδήποτε περιβάλλει τον άνθρωπο. Με την ευρύτερη αυτή έννοια ο όρος περιβάλλον περιλαμβάνει, όχι μόνο το φυσικό περιβάλλον, αλλά και το πολιτιστικό περιβάλλον, το οποίο δημιουργεί ο ίδιος ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος περιβάλλεται από « πράγματα » και από άλλους ανθρώπους. Επομένως, το περιβάλλον διακρίνεται σε « πραγματικό » και « ανθρώπινο ». Αντικείμενο του δικαίου είναι το πραγματικό περιβάλλον, στο οποίο συγκαταλέγονται τα πράγματα, τα αγαθά.⁽¹⁰⁷⁾

⁽¹⁰⁶⁾ ΣτΕ 2778/1991, Το Σ. 4/1991, σελ 56 επ. (Υπόθεση : Εισαγωγή σπουδαστών στις παραγωγικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας).

⁽¹⁰⁷⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 981.

Το πραγματικό περιβάλλον διακρίνεται σε φυσικό και τεχνητό. Φυσικό περιβάλλον είναι ο περιβάλλον τον άνθρωπο χερσαίος, θαλάσσιος και εναέριος χώρος, μετά των εν αυτό χλωρίδος, πανίδος και φυσικών πόρων. Το φυσικό περιβάλλον αποτελείται από τη φύση, τον αέρα, το νερό και το έδαφος. Φυσικό είναι το περιβάλλον, που διαμορφώνεται από τη φύση, χωρίς την παρέμβαση του ανθρώπινου παράγοντα. Τεχνητό είναι το περιβάλλον, που απαρτίζεται από ανθρώπινα δημιουργήματα. Το τεχνητό περιβάλλον διακρίνεται σε οικιστικό και πολιτιστικό. Πολιτιστικό περιβάλλον είναι τα ανθρωπογενή στοιχεία του πολιτισμού και χαρακτηριστικά, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την παρέμβαση και τις σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, περιλαμβανομένων των ιστορικών χώρων, ως και της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής εν γένει κληρονομιάς της χώρας.⁽¹⁰⁸⁾

β) Περιεχόμενο του δικαιώματος στο περιβάλλον

Στη συνταγματική διάταξη 24 παρ. 1 Συντ. ορίζεται ρητώς, ότι η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους, αλλά και δικαίωμα του καθενός. Το δικαίωμα στο περιβάλλον συνίσταται στην αξίωση, που η έννομη τάξη παρέχει στον άνθρωπο με το Σύνταγμα, προς ικανοποίηση του έννομου βιοτικού συμφέροντος, που αποτελούν γι' αυτόν, ένα περιβάλλον υγιεινό και οικολογικά ισόρροπο αφενός ως αγαθό καθεαυτό και αφετέρου ως προϋπόθεση διαφόρων στοιχείων της προσωπικότητάς του, και επομένως και η προστασία αυτού του περιβάλλοντος. Το δικαίωμα στο περιβάλλον είναι ένα συνταγματικό δικαίωμα, εφόσον την ύπαρξή του και την άσκησή του εγγυάται μια συνταγματική διάταξη, αυξημένης τυπικής ισχύος, η οποία δεσμεύει και τις τρεις συντεταγμένες εξουσίες και επομένως δεν μπορεί να καταργηθεί από τυπικό νόμο ή διοικητικές πράξεις.⁽¹⁰⁹⁾

Το δικαίωμα στο περιβάλλον είναι καταρχήν δικαίωμα για ένα υγιεινό και οικολογικά ισόρροπο περιβάλλον. Όπως κάθε δικαίωμα του ανθρώπου,

⁽¹⁰⁸⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 981.

⁽¹⁰⁹⁾ Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, Δίκαιο Περιβάλλοντος Γενικό μέρος Ι, Δημόσιο Δίκαιο και Περιβάλλον, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1993, σελ. 29.

προστατεύει ένα ανθρώπινο αγαθό. Αυτό το αγαθό είναι : i) Η ανθρώπινη ζωή, με την έννοια της φυσικής υπόστασης του ανθρώπου, της υγείας του και της διαφύλαξης της υγείας του, ii) η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η ποιότητα της ζωής, που καθιστά την ανθρώπινη ζωή άξια να βιωθεί, και iii) το ίδιο το περιβάλλον, ως αξία προστατευτέα, αυτοτελές αγαθό για τον άνθρωπο και όχι μόνο ως προϋπόθεση της υγείας και αξιοπρεπείας του. Το δικαίωμα στο περιβάλλον έχει ένα περιεχόμενο ευρύτερο από το δικαίωμα στην υγεία, διότι λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό περιβάλλον, την ανθρώπινη επιδίωξη για ευημερία και ανάπτυξη εξίσου με τις φυσικές ισορροπίες και τις οικολογικές διαδικασίες.⁽¹¹⁰⁾

γ) Το δικαίωμα στο περιβάλλον ως κοινωνικό δικαίωμα.

Το δικαίωμα στο περιβάλλον εντάσσεται στην κατηγορία των δικαιωμάτων για την ικανοποίηση των οποίων δεν αρκεί η αρνητική αποχή του κράτους, αλλά απαιτείται η λήψη θετικών μέτρων. Η προστασία του περιβάλλοντος μόνο με την ενεργή επέμβαση του κράτους μπορεί να επιτευχθεί. Το δικαίωμα στο περιβάλλον, έχει ως αντικείμενο τη σχέση του ανθρώπου με τον χώρο που τον περιβάλλει, καθώς και τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, αναφορικά με αυτόν το χώρο. Το περιεχόμενό του συνίσταται στο κατεξοχήν περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων, που είναι οι ανθρώπινες σχέσεις στον κοινωνικό χώρο. Για την ικανοποίηση των αναγκών, που υλοποιούν το δικαίωμα στο περιβάλλον, απαιτείται η υποστήριξη των πολιτών εκ μέρους του κράτους με οικονομικά μέσα, πράγμα που αποτελεί χαρακτηριστικό των κοινωνικών δικαιωμάτων, στα οποία δεσπόζει ο οικονομικός χαρακτήρας.⁽¹¹¹⁾

δ) Νομική ισχύς του δικαιώματος στο περιβάλλον

Η άποψη που επικρατεί στη θεωρία είναι, ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν καθιερώνουν αγωγήμες αξιώσεις των φορέων τους για παροχές του

⁽¹¹⁰⁾ Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, ό.π., σελ. 30.

⁽¹¹¹⁾ Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, ό.π., σελ. 33.

κράτους. Αυτό σημαίνει, ότι δεν ενεργοποιούνται παρά μόνον αφότου ο νομοθέτης αποφασίσει να τα υλοποιήσει και να τα συγκεκριμενοποιήσει. Οι δυσκολίες ειδικότερα, που παρουσιάζει το δικαίωμα στο περιβάλλον, ως δικαίωμα που περιέχει αξίωση κατά του κράτους για παροχές απ' ευθείας από το Σύνταγμα, αναφέρεται στα εξής ζητήματα :⁽¹¹²⁾

i) Η απόλυτη εξουσία διάθεσης ή διαχείρισης εκ μέρους του κράτους όλων των στοιχείων, που συγκροτούν την έννοια του περιβάλλοντος καθώς και όλων των χρήσεών τους. Το κράτος θα πρέπει να έχει όχι μόνο τη νομική αλλά και την οικονομική και τεχνική δυνατότητα να παρέμβει όσον αφορά τη χρήση και την προστασία των περιβαλλοντικών παραγόντων. Ειδικότερη συνάρτηση αυτής της προϋπόθεσης είναι και η υποχρέωση του κράτους να ρυθμίζει και να λαμβάνει μέτρα για όλες τις περιβαλλοντικές ανάγκες και μάλιστα κατά τρόπο, που ανταποκρίνεται στο αίτημα των πολιτών για υψηλή ποιότητα του περιβάλλοντος.⁽¹¹³⁾

ii) Ο ακριβής προσδιορισμός του περιεχομένου της παροχής ή της θετικής ενέργειας, που αποτελεί αντικείμενο του δικαιώματος στο περιβάλλον. Η δυσχέρεια είναι η μεγάλη αοριστία των αξιώσεων των ατόμων, τις οποίες το δικαίωμα στο περιβάλλον κατοχυρώνει και οι οποίες είναι ανεπιδεκτες δικαστικής εκτίμησης. Όμως η συνταγματική διάταξη ομιλεί για υποχρέωση προς προστασία και γενικά για προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα. Η συνταγματική διάταξη, που κατοχυρώνει κοινωνικό δικαίωμα δε χρειάζεται να καθορίσει ακριβώς και το μέγεθος της παροχής αρκεί να προσδιορίσει τον πυρήνα του δικαιώματος, παρέχοντας συγχρόνως εντολή στον κοινό νομοθέτη να προσδιορίσει τα όρια του δικαιώματος, χωρίς να θίγει τον πυρήνα του, τα όριά του.⁽¹¹⁴⁾

iii) Δυσκολία, τέλος, αποτελεί η ανεπάρκεια των οικονομικών και τεχνολογικών μέσων, που έχει το κράτος στη διάθεσή του για την ικανοποίηση όλων των περιβαλλοντικών αναγκών.⁽¹¹⁵⁾

ε) Το « πολεοδομικό κεκτημένο »

⁽¹¹²⁾ Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, ό.π., σελ. 43.

⁽¹¹³⁾ Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, ό.π., σελ. 43.

⁽¹¹⁴⁾ Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, ό.π., σελ. 44.

Σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ο κοινός νομοθέτης μπορεί να τροποποιήσει τις πολεοδομικές διατάξεις μόνο προς την κατεύθυνση της ακόμα περισσότερης προστασίας του περιβάλλοντος και εξασφάλισης ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων (πολεοδομικό κεκτημένο).⁽¹¹⁶⁾ Αντίθετα τροποποιήσεις που ευνοούν τους όρους δόμησης και επιτρέπουν μεγαλύτερες περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις είναι αντισυνταγματικές.⁽¹¹⁷⁾

στ) Προστασία πολιτιστικού περιβάλλοντος

Το Σύνταγμα⁽¹¹⁸⁾ υποχρεώνει το κράτος στη λήψη ειδικών νομοθετικών μέτρων για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία προστατεύονται από το κράτος. Νόμος θα ορίσει τα αναγκαία για την πραγματοποίηση της προστασίας αυτής, περιοριστικά μέτρα της ιδιοκτησίας καθώς και τον τρόπο και το είδος της αποζημιώσεως των ιδιοκτητών.⁽¹¹⁹⁾

Σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ. έχει απ' ευθείας εφαρμογή. Με τη ΣτΕ 3146/1986 που αφορούσε απαγόρευση ανέγερσης τριωρόφου οικοδομής στο Γύθειο της Λακωνίας, κρίθηκε ότι η διοίκηση δεν υποχρεώνεται να ανακαλέσει τον χαρακτηρισμό αρχαιολογικού χώρου μετά την πάροδο εύλογου χρόνου από την κήρυξή του. Χάριν της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος, το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ. δημιουργεί υποχρέωση αποζημιώσεως του θιγόμενου ιδιοκτήτη. Το Δικαστήριο δέχθηκε μάλιστα ότι, « η πιο πάνω προστασία πηγάζει απ' ευθείας από το Σύνταγμα και δεν εξαρτάται από την έκδοση του ειδικού νόμου που προβλέπει το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ.». ⁽¹²⁰⁾

⁽¹¹⁵⁾ Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, ό.π., σελ. 45.

⁽¹¹⁶⁾ ΣτΕ 10/1988, ό.π.

⁽¹¹⁷⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 983.

⁽¹¹⁸⁾ άρθρο 24 παρ. 1 σε συνδυασμό με παρ. 6 Συντ.

⁽¹¹⁹⁾ Βλ. Ανδρ. Δημητρόπουλος, Παραδόσεις ..., σελ. 983.

⁽¹²⁰⁾ ΣτΕ 3146/1986, Ολ., Το Σ . 1986, σελ. 146 επ. (Υπόθεση : ανέγερση οικοδομής στο Γύθειο).

Η σημασία της άμεσης εφαρμογής του άρθρου 24 παρ. 6 Συντ. για την έννοια και την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος είναι πολύ μεγάλη. Η άμεση εφαρμογή του Συντάγματος για το συγκεκριμένο αγαθό που αποδίδει η νομολογία στην ανάγκη διατήρησής του, θεωρώντας ότι η ολιγωρία του νομοθέτη δεν μπορεί να αναιρέσει την ανάγκη προστασίας ενός συνταγματικά προστατευόμενου αγαθού.⁽¹²¹⁾

⁽¹²¹⁾ Βλ. Ελένη Κ. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το Σύνταγμα 1975/1986. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1992, σελ. 89-90.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με τη μεταβολή των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών συνθηκών μεταβάλλεται συγχρόνως και η έννομη τάξη. Συνεπώς, υφίστανται τα Συνταγματικά Δικαιώματα αλλαγή προς το περιεχόμενό τους, την έκτασή τους και τη παραδοσιακή διάκρισή τους. Στη σύγχρονη έννομη τάξη δε γίνεται δεκτή η τριμερής διάκρισή τους σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά, αλλά ισχύει η άποψη ότι κάθε δικαίωμα είναι συγχρόνως ένα ατομικό, κοινωνικό και πολιτικό δικαίωμα.

Τα κοινωνικά δικαιώματα, απόκτημα του κοινωνικού κράτους, στρέφονται προς το κράτος. Το κράτος υποχρεώνεται στη λήψη θετικών μέτρων και υλικών πράξεων. Οι φορείς των δικαιωμάτων αυτών δεν έχουν, σύμφωνα με τη θεωρία και τη νομολογία, αγωγήμη αξίωση για την πραγμάτωση των υποχρεώσεων του κράτους. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν απλό ευχολόγιο, αφού έχουν νομική ισχύ με τη μορφή του κοινωνικού κεκτημένου. Τα θεσπιζόμενα κοινωνικά δικαιώματα από το Σύνταγμα έχουν σκοπό να προστατεύσουν και να προάγουν την ανθρώπινη υπόσταση και αξία. Παρατηρώντας, ποια δικαιώματα επέλεξε να θεσπίσει ο συντακτικός νομοθέτης ως κοινωνικά, καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι τοιαύτα είναι δικαιώματα επιβίωσης, διότι έχουν ως περιεχόμενό τους τα αναγκαία εκείνα αγαθά για την υπόσταση του ανθρώπου, όπως π.χ. η υγεία, η κατοικία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημητρόπουλος Ανδρέας Γ., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου III, Θ΄ έκδοση Αθήναι 2001
- Δημητρόπουλος Ανδρ. Γ., Κοινωνικός Ανθρωπισμός και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998
- Ραΐκος Αθανάσιος Γ., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Β΄ Τα θεμελιώδη δικαιώματα, τεύχος Α΄ Αθήναι 1984
- Γεωργόπουλος Κωνσταντίνος Α., Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 3^η έκδοση με προσθήκες και βελτιώσεις, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήναι – Κομοτηνή 1991
- Μάνεση Α., Συνταγματικά δικαιώματα, ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, γ΄ έκδοση, εκδοτικός οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1981
- Δαγτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι- Κομοτηνή 1991
- Μαυριάς Κώστας Γ., Συνταγματικό Δίκαιο Ι, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2000
- Τσάτσος Δημήτρης Θ., Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ. Γ΄, Θεμελιώδη δικαιώματα, Ι Γενικό μέρος, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι – Κομοτηνή 1988
- Χρυσογόνος Κώστας Χ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998
- Βιδάλης Τάκης Κ., Η Συνταγματική Διάσταση της εξουσίας στο γάμο και στην οικογένεια, Ατομικές ελευθερίες και Θεσμικοί μετασχηματισμοί, έκδοση Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι – Κομοτηνή 1996
- Σιούτη Γλυκερία Π., Δίκαιο περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος Ι, Δημόσιο Δίκαιο και Περιβάλλον, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι – Κομοτηνή 1993
- Τρόβα Ελένη Κ., Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το Σύνταγμα του 1975/86, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήναι – Κομοτηνή 1992

- Κρεμαλή Κωνσταντίνου Δ., Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985
- Καρακατσάνης Αλέξανδρος – Γαρδίκας Σταύρος, Ατομικό Εργατικό Δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1995

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΣΤΕ 400/1986, (Υπόθεση Ε.Σ.Υ)
2. ΣΤΕ 241/1989 (Υπόθεση συνταξιούχων Ι.Κ.Α)
3. ΣΤΕ 1479/1997 (Υπόθεση υποκαταστήματος Ι.Κ.Α. Ρόδου)
4. ΣΤΕ 10/1988 (Υπόθεση κτιρίου Αμαρουσίου)
5. ΣΤΕ 106/1991 (Υπόθεση ανέγερσης πολυκατοικίας στο δήμο Αμαρουσίου)
6. Εφετείο Θεσ/κης 36/1985 (Υπόθεση εργοστασίου «Ν» Α.Ε.Β.Ε.)
7. Α.Π. 681/1987 (Υπόθεση υπαλλήλων Ο.Σ.Ε.)
8. ΣΤΕ 4108/1976 (Υπόθεση TEAMK)
9. ΣΤΕ 2778/1991 (Υπόθεση : Εισαγωγή σπουδαστών στις παραγωγικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας)
10. ΣΤΕ 3146/1986 (Υπόθεση ανέγερσης οικοδομής στο Γύθειο)

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

1. ΣΤΕ 400/1986, (Υπόθεση Ε.Σ.Υ)

Προσβάλλεται κοινή υπουργική απόφαση, η οποία κατανέμει θέσεις ιατρών του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ.) στο αντικαρκινικό Νοσοκομείο « Άγιος Σάββας ». Υποστηρίζεται ότι η κοινή υπουργική απόφαση παρεβίασε τους όρους του καταστατικού Ιδρύματος « Ελληνικών Αντικαρκινικό Ινστιτούτο », στο οποίο ανήκει ο « Άγιος Σάββας », που αφορούν τον τρόπο πρόσληψης του ιατρικού προσωπικού και επομένως κατέλυσε την αυτοτέλεια του Ιδρύματος, προστατευομένου από το άρθρο 109 Συντ. Η κοινή υπουργική απόφαση αναφέρεται στα ιδρύματα που προστατεύονται από το άρθρο 109 Συντ.

Σύμφωνα με την άποψη της μειοψηφίας, το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. ιδρύει ευθεία υποχρέωση του κράτους για τη λήψη θετικών μέτρων και δικαίωμα αξίωσης στους πολίτες για την πραγμάτωση της υποχρέωσής του.

2. ΣΤΕ 241/1989 (Υπόθεση συνταξιούχων Ι.Κ.Α)

Προσβάλλεται απόφαση μείωσης των συντάξιμων αποδοχών ασφαλιζομένου στο Ι.Κ.Α. Γίνεται δεκτό, ότι ο νομοθέτης δεν κωλύεται να μεταβάλλει τον τρόπο υπολογισμού των ασφαλιζόμενων παροχών (άρθρο 22 παρ. 5 Συντ.).

3. ΣΤΕ 1479/1997 (Υπόθεση υποκαταστήματος Ι.Κ.Α. Ρόδου)

Δεν αντίκειται στο άρθρο 95 Συντ. η κατάργηση αναιρετικών δικών, οι δίκες αυτές μπορούν να αφορούν και επιβολή ασφαλιστικών εισφορών χωρίς να υφίσταται κώλυμα από το άρθρο 22 παρ. 5 Συντ.

4. ΣΤΕ 10/1988 (Υπόθεση κτιρίου Αμαρουσίου)

Με τον ΓΟΚ του 1985 προβλέφθηκαν ευνοϊκότεροι όροι δόμησης σε περιοχές που ίσχυε το ελεύθερο σύστημα με βάση τη νέα αυτή ρύθμιση

εκδόθηκε οικοδομική άδεια, την οποία και προσέλαβε η Στέλλα Πλουμή, με αίτησή της που έγινε δεκτή από την Ολομέλεια του ΣΤΕ. Η αιτούσα προέβαλε το επιχείρημα ότι οι διατάξεις του νόμου που επεκτείνουν τους όρους δόμησης είναι αντισυνταγματικές καθόσον προσκρούουν στο άρθρο 24 παρ. 1 Συντ.

5. ΣΤΕ 106/1991 (Υπόθεση ανέγερσης πολυκατοικίας στο δήμο Αμαρουσίου)

Ιδιοκτήτες διαμερισμάτων πολυκατοικίας ζητούν την ακύρωση οικοδομικής άδειας ανέγερσης τριώροφης πολυκατοικίας σε όμορφο οικόπεδο. Οι αιτούντες ωστόσο δεν έχουν έννομο συμφέρον, αφού και η άδεια ανοικοδόμησής τους δεν ήταν νόμιμη. Κατά την έννοια του άρθρου 24 Συντ. ο κοινός νομοθέτης δύναται να τροποποιεί τις ισχύουσες πολεοδομικές ρυθμίσεις, πρέπει όμως η εισαγόμενη ρύθμιση να βελτιώνει τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων.

6. Εφετείο Θεσσαλονίκης 36/1985 { Υπόθεση εργοστασίου 'Ν' Α.Ε.Β.Ε }

Απολυόμενος εργαζόμενος ζητεί την προστασία του νόμου για τα μέλη της διοικήσεως της συνδικαλιστικής οργάνωσης.

7. Α.Π. 681/1997 (Υπόθεση υπαλλήλων Ο.Σ.Ε.)

Καταργήθηκαν θέσεις εργασίας στον Ο.Σ.Ε. από τον Υπουργό Συγκοινωνιών, η απόφαση αυτή προσβλήθηκε. Το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. δεν είναι κανόνας δικαίου.

8. ΣΤΕ 4108/1976 (Υπόθεση TEAMK)

Η μείωση των συντάξεων δεν προσκρούει στο Σύνταγμα, από το άρθρο 22 παρ. 5 Συντ. δεν καθορίζεται ευθέως αξίωση.

9. ΣΤΕ 2778/1991 (Υπόθεση εισαγωγή σπουδαστών στις παραγωγικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας)

είται στην αρχή της ισότητ Δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας οι ας οι Ενόπλων Δυνάμεων για τα παιδιά πολύτεκνων οικογενειών (άρθρο 21 παρ. 2 Συντ.).

10. ΣΤΕ 3146/1986 (Υπόθεση ανέγερσης οικοδομής στο Γύθειο)

Ακυρώνεται άδεια ανέγερσης τριώροφης οικοδομής στο Γύθειο για λόγους προστασίας του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης Γυθείου και του αρχαίου Θεάτρου. Το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ. έχει άμεση εφαρμογή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΝΟΜΟΛΟΓΙΩΝ